

Jelige: szavak között

Én-pozíció és tárgyasítás

Tartalom

A szövegben konstruált <i>én</i> szétesése	2
Emlékezet-konstrukció	5
A vágy rögzítése, a megírás aktusa	9
A szöveg-nő mint a női-szöveg hiányának uralása	21
A nem-beszélés, a hallgatás mint fenyegetés	26
Felhasznált irodalom	33

Én-pozíció és tárgyasítás

„azzal töltöttem ki hiányodat, hogy hiányodról gondolkodom [...] mikor pedig veled vagyok [...] jelenléted feleslegessé teszi, hogy hiányodról gondolkodjam”

Az Oravecz-recepció sokat foglalkozott már az 1972. szeptember hatás- és befogadás-történetével, számtalan perspektívából megközelítve a könyv szövegeit. Bár a tanulmányok fontos szegmenseket emeltek ki és dolgoztak fel, érdemes alávétetni a kötetet és a struktúráját képező *én-te-ő* kapcsolat-relációkat egy gender-szemponturnak elemzésnek. Céлом, hogy felhívjam a figyelmet azokra a szövegbeli sajátosságokra, amelyek szükségessé teszik az 1972. szeptemberben megjelenő nemi szerepek vizsgálatát.

A szövegben konstruált *én* szétesése

Vizsgálatom alapját az 1972. szeptemberben konstruált szubjektum szétesése határozza meg.¹ Mind a szöveg, mind pedig a benne (az *Előszó* alapján) hősként megnevezett *én* folytonosan határhelyzetben jelenik meg.² Műfajilag a napló, vallomás és versregény között ingadoznak a szövegek, a hős és a hősnő pedig az *én-te*, *én-ő*, *ő-ő* kapcsolat-variációk mezsgyéjén mozog. A megalkotott maszkulin *én* egységes identitásának megtörése miatt³ a kötetben

¹ Patricia Waugh a posztmodern időszak változásainak következményeként határozza meg a narratív formák közvetítése által konstruált szubjektum fragmentálódását. Vö. WAUGH, Patricia, *A posztmodern és a feminizmus: Hová tűnt a sok-sok nő? = A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*, szerk., ford. SÉLLEI Nóra, Debrecen, Csokonai, 57.

² Kulcsár-Szabó Zoltán a líraiságot vizsgálva jutott el a kötetben felmerülő „határ-problematikához”: „[A]z 1972. szeptember architextualitása [...] provokálja a »lírai« olvasás stratégiáit. Oravecz költészete, amely – több szinten is – leírható a »határ« tapasztalatának különböző alakzataival, újra és újra problematizálja a líraiság kódjait.” KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *„Én” és a hang a líra peremvidékén* = Uő., *Metapoétika: Önreprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2007, 106.

³ Norman N. Holland kifejti, hogy minden szöveg úgy hat az olvasóra és úgy „íródik meg” az író által, hogy abban bizonyos identitás-témák jelentős szerepet játszanak. Ezeknek az identitás-témáknak a kialakulásához pedig a szubjektumot konstruáló társadalmi és kulturális állapotok járulnak hozzá. Norman N. Holland a szöveget és az én-t adathalmaznak, az egységet és az identitást pedig az előző kettőből kikövetkeztetett konstrukciónak tekinti. Az 1972. szeptember esetében éppen az válik kérdésessé, hogy a szöveg és az én „adathalmazából” megalkotható-e továbbra is egy egységes identitás. „Az identitás az az egység, amelyet akkor pillantok meg az énben, ha úgy tekintem, mint szöveget.” Vö. HOLLAND, Norman N., *Egység Identitás Szöveg Én*, ford. TÖRÖK Attila = *Testes könyv I.*, szerk. KISS Attila Atilla – KOVÁCS Sándor s.k. – ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus és JATE, 1996, 288.

megkérdőjeleződik egy – a nemi szerepek alapján – egyértelműen hierarchizált világ fenntarthatósága a versbeszédben. Az *én* pozicionálása, az *én*-pozíció elfoglalása viszont egy hierarchikus rendbe való beilleszkedést jelent. Az *Előszó* szerint hős(ök) és hősnő(k) történetét olvashatjuk, majd megtudjuk, hogy az *én* a hősökkel azonosul, vagyis a szöveg a maszkulinitás nyelvén kíván megszólalni. A nő(i)-lét – az *én* által megkonstruált *te*-ként vagy *ő*-ként – csak szövegbeli lehet.⁴ Mindez ahhoz járul hozzá, hogy a nő esztétikai tárgyként jelenjen meg a kötet diskurzusán belül. A nőiség specifikumai hiányosságként értelmeződnek, hiszen ez az elgondolás erősítheti meg a maszkulin szubjektum pozícióját a társadalmi és létezésbeli hierarchiában.⁵ Viszont Oravecz Imre kötetének *én*je a fragmentálódás által hasonlónak válik az alávetett pozíciójú, általa megalkotott nőalakhoz. Az önmaga *másikja* által elhagyott maszkulin *én* így belecsúszik önmaga feminitásába és alávetettségébe, ahol elbizonytalanodik az azonosulás vállalhatósága vagy elutasítása az *én*, a *te* és az *ő* addig megszokott szerepeivel. Ezáltal kérdésessé válik, hogy megalkotott *én* képes-e másként, és nem a nemi szerepek hierarchiája alapján elhelyezni önmagát a szövegtestben és a benne elbeszélte létben. Hiszen amire a megkonstruált *én* rájön, éppen az, hogy nem ő alakítja a világot, csupán leírásokat alkot róla.⁶ A társadalmi és létezésbeli szétesés a szövegre is

⁴ „[A]z a tény fémjelzi a mai nemi viszonylatokat [...], hogy megtagadják a nőktől a személyiséggé váló létezést, és az »én-ekként« kezelt férfikkal szemben »az-oknak« tekintik őket.”, TONG, Rosemarie, *A pszichoanalitikus feminizmus*, ford. HÁRS György Péter = *Freud titokzatos tárgya: Pszichoanalízis és szexualitás*, szerk. CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, Bp., Új Mandátum, 1997, 35. Patricia Waugh mindezt a szubjektivitás fallocentrikus rendjének nevezi, melyben kizárólag a férfiak rendelkez(het)nek szubjektivitással. Vö. WAUGH, i. m., 57.

⁵ Ennél a pontnál érdemes kitérni Freud elméletére, amellyel aztán több feminista kritikus foglalkozott vagy úgy, hogy támadta bizonyos pontjait, vagy pedig igyekezett rámutatni elméletének fontos részeire. Freud megfogalmazása szerint „szükség van a neurotikusok analizését a gyermekkor első szakaszára, a szexuális élet korai fellángolásának időszakára is kiterjeszteni.” Tehát mint azt Nancy Chodorow összefoglaló tanulmánya is kifejti, Freud alapján nincs az emberrel együtt született férfiasság vagy nőiesség, mindenki potenciálisan biszexuális. Egy fejlődési folyamat eredménye lesz az, hogy az adott férfi vagy nő miként alakítja ki nemének külső és belső reprezentációját. Azt viszont ki kell emelni, hogy Freud mindenképpen különbséget tett a fejlődési folyamatok között a két nemnél. Vö. FREUD, Sigmund, *A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye*, ford. PETŐ Katalin = Uő., *A szexuális élet pszichológiája*, Cserépfalvi, 1995, 193–205.; CHODOROW, Nancy, *A pszichoanalitikus feminizmus*, ford. ÖRLÖSY Dorottya = Uő., *Freud titokzatos tárgya: Pszichoanalízis és szexualitás*, szerk. CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, Bp., Új Mandátum, 1997, 146–161.; FREUD, Sigmund, *A nőiség*, ford. Dr. LENGYEL József = Uő., *A lélekelemzés legújabb eredményei*, Nyíregyháza, Könyvjelező, 1993, 127.

⁶ WAUGH, i. m., 66.; ill. vö. BOURDIEU, Pierre, *Férfiuralom*, ford. KISS Zsuzsa, Bp., Napvilág, 2000.

hatással lesz, hiszen az a tapasztalat kerül főszerepbe, amely szerint a textualitás jelenti a diszkurzusok által létrehozott szubjektumoknak és világnak az elsődleges „valóságát”.⁷

Az én-mondás problematikáját Derrida fejti ki részletesebben, szerinte mindenkinek, „aki ír, annak már tudnia kell én-t mondani. Vagy legalábbis az azonosító modalitásnak már, vagy ettől kezdve, biztosítottnak: a nyelvben biztosítottnak és a nyelvében biztosnak kell lennie.”⁸ Vagyis kell egy tudat, egyfajta *én*-mondás, hogy igazolni lehessen a mondatot. Az *én*-mondás, mely a mondat modalitását meghatározza, hogy azt valóban egy akarathoz lehessen kötni, a kimondás pillanatában – Martin Buber szerint – nem csak a szubjektum viszonyát határozza meg a mondathoz, hanem a szubjektum viszonyát a világhoz.⁹ Azzal, hogy *ént* mond, egyszerre azt is mondja, hogy „egyedül” és „viszonyban”. (Máshogy fogalmazva: Én vagyok, önmagamon belül, ami önmagamon kívül van, az számomra nem lehet én. Semmi sem azonos velem, minden csak hasonlíthat. Az én, ha kimondom, egyedül engem jelöl. Vagy: egyedül(nek) jelöl meg.) De az *én* nem lehetne, ha a *másikra*, a *te*-re nem mondana igent. Vagyis a puszta *én*-mondás viszonyt feltételez egy *te*-vel, akiről talán nem is tudunk semmit, viszonyt a világgal, melyben az *én* kimondható és viszonyt feltételez a nyelvvel, amellyel az *én* kimondhatóvá válik. Ezáltal az *én*-mondás egyszerre jelenti, hogy „én-és-senki-más” (mert egyedül[nek] jelöl meg), továbbá hogy „én-és-minden(ki)-más” (minthogy viszonyt alakítok ki minden engem körülvevő dologgal). A kötetben megalkotott *én* hisz a nyelvben, ezért mond *ént*, de a nyelvnek biztosítania kellene őt a felől, hogy képes kimondani azt, amit ki *akar* mondani. Viszont az *én* „grammatikai univerzalitása” – miként a szövegekben is hősökre „szóródik szét” – lehetetlenné teszi az *elbeszélt én* egységes identifikációjának lehetőségét.¹⁰ Az egyetlen jelentésre redukálás lehetőségét, amelyre a kötet maszkulin *én*jének magyarázkodása törekszik, a nyelv természetéből eredően nem engedi.¹¹

⁷ WAUGH, i. m., 57.

⁸ DERRIDA, Jacques, *A másik egynyelvűsége: avagy az eredetprotézis*, ford. BOROS János – CSORDÁS Gábor – ORBÁN Jolán, Pécs, Jelenkor, 1997, 36.

⁹ Vö. BUBER, Martin, *Én és Te*, ford. BÍRÓ Dániel, Bp., Európa, 1994.

¹⁰ Vö. KULCSÁR-SZABÓ, i. m., 84–85.

¹¹ Mindezt érdemes összevetni Lacan írásával a szubjektum nyelvi megalkothatóságáról: „Az Az szólal meg a Másikban, állítjuk, és a Másikkal magát azt a helyet jelöljük meg, amely előhívja a beszédhez való folyamodást minden olyan viszonyban, amelyben ez a folyamodás közbelép. Ha pedig az Az szólal meg a Másikban, akár meghallja a szubjektum, akár nem, akkor ez azért van, mert a szubjektum a jelentett felébredését megelőző logika szerint találja meg a jelentő helyét. Ha feltárjuk, hogy mi az, amit a szubjektum artikulál ezen a helyen, vagyis a tudattalanban, akkor megérthetjük, milyen hasadás (*Spaltung*) árán alkotta meg éppen így önmagát.”

Ha a nyelvben rések vannak, a szubjektum, amely általa konstruálódik, szintén résekkel lesz tele. A szövegbeli nő elvesztése valójában a „mindig is volt” hiányra mutat rá. A nő hajszolása az illuzórikus teljesség hajszolása, amely a hajszában konstruálódott meg. Mindez az emlékezés töredezett szövegkonstrukciói által a szöveg szintjén is érzékelhetővé válik, hiszen ebből születik meg a textus.¹² Az 1972. szeptemberben a nő uralt nem-léte a maszkulin én-keresés ideális tárgya, az uralhatatlan hiánya pedig a maszkulin transzcendencia állandó fenyegetése. Mindezt az *Előszó* kijelentése is megerősíti: „miként az is kézenfekvő, hogy a hősnő sem egy bizonyos nő, [...] hanem a hős ellenlábasa több változatban.”¹³

Emlékezet-konstrukció

„Az ígéret vagy vágy immanens struktúrája, a várakozás horizontja nélküli várakozás informál minden beszédet.”¹⁴ Tehát az *én vágya* a mondásra, a közlésre, előzi meg a mondat létrejöttét, ebből fakad horizont-nélkülisége is. Az 1972. szeptember szövegeinek esetében a leírás pillanatában a (mondás) vágy(a) bizonyosan az *emlékezet* által jelenvalóvá tehető *te* felé tart, aki biztosíthatja az *én* identitásának egységét. Azonban a „lírai ének hangot és arcot adó Másiknak”¹⁵ a biztosító szerepe meginog, mivel a fragmentált maszkulin *én* töredékeiből áll össze a több alakba írt, egy (szöveg)testté váló nő. Az *Előszó* a műfajváltás problematikáját sugallja, amely szintén megnehezíti a szövegek értelmezését.¹⁶ Oravecz kötete esetében az *én-*

LACAN, Jacques, *A fallosz jelentése*, ford. BÍRÓ Anna – ERŐS Ferenc – TAKÁCS Mónika, <http://orange.mtapi.hu/thalassa/archivum/9823/02lacan.htm>.

¹² Oravecz szövegeiben az emlékezés szerepéről és alakulásáról vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Oravecz Imre*, Pozsony, Kalligram, 1996, 125—126.

¹³ ORAVECZ Imre, *1972. szeptember*, Pécs, Jelenkor, 2003, 9.

¹⁴ DERRIDA, *i. m.*, 36.

¹⁵ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Beleírás és kitörlés* = Uő., *Az olvasás lehetőségei*, Kijarat, 1997, 115.

¹⁶ Kulcsár-Szabó Zoltán úgy definiálja a líra fogalmát, hogy azt is érdemes „önnön határátlépései vagy peremvidékei felől megközelíteni”, amivel arra enged következtetni, hogy a különböző határátlépések hozzák létre a líraiság textuális és konvencionális folyamatait. [...] „Ha [...] az irodalmi szövegek műfajisága kiszabadul a természet adta beszédhelyzetek egyszerű reprezentációjára alapított organikus modellekből, aligha gondolható el másként, mint olyasfajta, egymást átjáró vagy szennyező részesülési viszonyok szövevényeként, amely egyben a műfajelmélet konvencionális modelljeit is kikezdi. [...] Ez egyfelől a lírai szövegek önmaguk felé tartó, reflexív visszazárulásaira irányíthatja a figyelmet [...] maga ez az öreflexív mozgás alkotja a műnem egyik kitüntetett jegyét.” KULCSÁR-SZABÓ, „*Én*” és *a hang...*, *i. m.*, 80—81. Ezt a következtetést Paul de Man tanulmánya is megerősíti, aki szerint „semmilyen lírát nem lehet lírikusan olvasni, mint ahogy egy lírai olvasat

pozíció elbizonytalanodását nem a műfaji „határátlépések”, hanem maga a beszédhelyzet okozza, hiszen elbizonytalanodik mind a narratív vallomás, mind pedig a lírai aposztrophé alakzata.¹⁷ Nem létezik egy valós, autentikus múlt, sem pedig egy valós, hozzáférhető nő. A vágy a maszkulin beszédmódban mindig az emlékek fikciójában nyugvó *te* felé tart. A szövegben és szövegből megalkotott nő alakjának a valóságra vonatkoztatható referencialitását nem érdemes kutatni, hiszen az egész beszédhelyzet egy alakzat, mégpedig a szerelmes-versbeszéd alakzata. A szöveg-nő „arca” a prozopopoiia¹⁸ által jön létre, (melynek célja, hogy „arcot vagy hangot ad a létezőknek”).¹⁹ Az aposztrophé a megalkotott *te* esetében dezantropomorfizáció, mert nem a „természetnek”, egy élettelen dolognak ad arcot és hangot, hanem a valóságban szubjektivitással, arccal és hanggal *már* rendelkező nő-alaknak. Valójában elveszi a nő „arcát és hangját”. Culler írásával ellentétben²⁰ az emlékező-folyamatban megkonstruált nő alakját a szövegek nem élővé teszik, nem „a szubsztancia szintjére” helyezik, hanem minden egyes mondattal épp annak fikcionalitását emelik ki. Az *én* a női arc és hang *nyelvi* létezését alkotja meg. A megszólított *te* így valóban egy (retorikai) alakzattá válhat, melynek egyetlen arca és egyetlen hangja van: a maszkulin *én*. Mindezt jól példázza az *Előszó* kijelentése: „*vállalnom kell a másik, a távollévő fél képviselését is*”.²¹ Az *Előszó*ban megszólaló hang magát a feminin pozíciót teszi a líra tárgyává: „*Ez az új célirányosság erőt és önbizalmat adott. Meg némi távolságot is teremtett köztem és a tárgy között.*”²² A szándékosság ad önbizalmat az *én*nek, a szándék, hogy megírhatja a nőt, melyet aztán szemlélhet. Létrejön egy szubjektum-objektum, egy illuzórikus tükrösségen alapuló viszony. Viszont a tükrök sosem két dolgot szembesítenek egymással. Az esztétikum (mely jelen esetben a nő), amikor tükörként funkcionál, valójában egy háromszög-struktúrát hoz

tárgya sem lehet maga a líra.” DE MAN, Paul, *Antropomorfizmus és trópus a lírában* = Uő., *Olvasás és történelem: Válogatott írások*, ford. NEMES Péter, Bp., Osiris, 2002, 386.

¹⁷ KULCSÁR-SZABÓ, „*Én*” és a hang..., i. m., 108.

¹⁸ A prosopopoiia személyek *kitalálásának* is tekinthető. Vö. MENKE, Bettine, *Ki beszél? A beszélő arc alakzata a retorika történetében*, ford. TÖRÖK Ervin = *Figurák*, szerk. FÜZI Izabella—ODORICS Ferenc, Budapest—Szeged, Gondolat—Pompeji (Retorikai füzetek 1.), 2004, 88.

¹⁹ CULLER, Jonathan, *Líraolvasás*, ford. FÜZI Izabella = *Uo.*, 119—131.

²⁰ Culler írása éppen azt fejt ki, hogy az író az aposztrophé alakzatával az arccal és hanggal nem rendelkezőket (pl. a természetet) a létrehozott szövegben a szubsztancia szintjére emeli. Vö. CULLER, i. m., 126.

²¹ ORAVECZ, i. m., 7.

²² ORAVECZ, i. m., 8.

létre.²³ A tükör nem „az ugyanazt” mutatja, hanem egy hasonlóságot. A tükörbe nézve az (önmagához való) hasonlatossággal szembesül az *én*, nem pedig önmagával. Mindez Lacanra vezethető vissza, aki a gyermek önfelismerését félreismerésként határozta meg.²⁴

Mindebből az következik, hogy maszkulin *én* csupán a saját nyelve által konstruálja újra a „történetet”. Az emlékezés folytán a *te* ismert alakja elhalványul, sőt, addig ismeretlen tulajdonságokat vesz fel. Itt már nem csak arról van szó, hogy rés van a grammatikai és egzisztenciális szubjektumok között, hiszen a kötetben ezt a rést tovább mélyíti az emlékezés parttalansága.²⁵ A szövegekben a múlt egyszerre van „folyamatosan-és-mindig”, amely észrevétlenül fejt ki hatását a szubjektumra, és van „egyszeriként-és-újként” az emlékek tudatos előhívásakor. Már Szent Ágoston is azt állította, hogy nincsen az emlékezés idejétől független idő, hiszen a *múlt képeit a megnyilatkozás jelenének szavaival* igyekszik „visszahozni” az emlékező *én*.²⁶ Vagyis a jelen és a múlt csak együtt képes „létezni”.

²³ DE MAN, Paul, *Esztétikai formalizálás: Kleist Über das Marionettentheaterje*, ford. BECK András, Enigma, 1997/11—12., 90—91. Mindezt érdemes összevetni Beth Newman tanulmányával, amelyben kifejti, hogy a nő(i tekintet) egyszerre szembesíti a férfit az illuzórikus teljességgel (Heathcliff esetében ez egyrészt a vágyat teremti meg) és azzal, hogy ez a teljesség elveszett (ami pedig a félelmet). Vö. NEWMAN, Beth, „*A szemlélő helyzete*”: *Nemi szerepek, narráció és tekintet az Üvöltő szelekben*, ford. ERDÉLY Ildikó – FÜZESSÉRY Éva = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla – SZAMOSI Gertrud – SÁRI László, Bp., Osiris, 2002, 595. Patricia Waugh pedig a tükrösségen alapuló viszonyokban rejlő erőszakosságot emeli ki: „A tükrök gyakran pusztán csak illuzórikus képei a teljességnek és egészségnek, a tulajdonlásban rejlő biztonságérzet ígéretei, de igazából a tükrök is az elnyomás és ellenőrzés hamis identifikációkkal kecsegtető eszközei.” WAUGH, i. m., 68.

²⁴ Vö. LACAN, Jacques, *A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan azt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra*, ford. ERDÉLY Ildikó – FÜZESSÉRY Éva = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla – SZAMOSI Gertrud – SÁRI László, Bp., Osiris, 2002, 65—70.

²⁵ WAUGH, i. m., 63. „Ami az egész emlékező apparátust szinte elképzelhetlenné teszi, az nem más, mint hogy esetében egy időben kell számolni »a nyom permanenciájával és a befogadó szubsztancia szüzességével, a barázdák bevészettségével és a receptív felület folyamatosan érintetlen meztelenségével. [A]z észleletek oly módon alakulnak emlékké, hogy csapásaik nem hozzáférhetők egy egyszerű jelenlét formájában, nincs differencia nélküli, tiszta csapás.» BÓNUS Tibor, *Archívum – a múlt megalkotása és a jövő emlékezete*, Jacques Derrida *Freud-olvasatai nyomá(ba)n* = Uő., *Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Bp., Balassi, 2003, 325. Vö. DERRIDA, Jacques, *Az archívum kínzó vágya. Freud impresszió*, ford. BERECKZI Péter = Uő., *Az archívum kínzó vágya/Wolfgang Ernst Archívumok morajlása*, Kijárat, Bp., 2008, 7—104.

²⁶ „Van múlt és jövő, de szeretném tudni, hol vannak. [...] Tehát bárhol rejtőzködnek, bármik legyenek, nem lehetnek mások, mint csupán: jelen. Midőn hűségesen elbeszéljük a múltat, nem múlt dolgokat hozunk elő emlékezetünkől, hanem képeinkről fogant szavakat. Ezek, mint valami nyomok ragadtak lelkünkbe érzékeink

Mindezek alapján talán nem túl merész feltételezés tudatos szövegalkotói eljárás tekinteni azt, hogy miért éppen emlékezés-technikákat alkalmaz a nő megjelenítésére a szövegekben megalkotott *én*. Balázs Imre József „Oravecz-állandónak” nevezi a leírhatatlan leírására való törekvést. Szerinte már a *Héj* című kötettel elkezdődött Oravecz kísérletezése, ezért tűnhet úgy, mintha az életmű integráns része lenne ez a törekvés.²⁷ Felmerül a kérdés, hogy az 1972. szeptemberben megszólaló *én* (által) miért próbálkozik mégis? „*Mert világossá vált előttem, hogy ami rám szakadt, és bárkire rászakadhat, az nem volt, az sosem véletlen, és valahol van rá magyarázat, ha van egyáltalán emberi ésszel felfogható magyarázat arra, amibe képtelenek vagyunk beletörődni.*”²⁸ Az *én* nem elérni kívánja a nőt, hanem elmondani. A szándékos *rágódás* a nőn, alakjának felidézésére tett kísérletek, csupán fikció. A cél a nő megtartása tárgyi szerepben, (a nő) szövegtest(e)ként, amely csakis a maszkulin *én* nyelvének interpretációjában létezhet. Az 1972. szeptemberben megalkotott *én* a prosopopoiia által „arról beszél, amit a hang(képző) hatásában elleplezett, a jelen-nem-létről és a hiányról, az arc-nélküliről, amit figurál.”²⁹

útján, míg rajtunk átsuhantak. [...] Sajátosabban talán úgy mondanók, hogy három idő van: jelen a múlttól, jelen a jelenről és jelen a jövőről. A nyomok pedig, mint a látott, tapasztalt dolgok képei maradnak meg a szubjektum emlékezetében, amelyet egyetlen módon tud artikulálni, mégpedig a nyelv által. Nem is maguk a dolgok lapulak bennem, hanem csupán képeik.” [...] Ámde: nem ejteném ki nevüket, ha a szememmel látott hegyet, folyót és csillagokat, a másoknak elhitt létező óceánt nem szemlélném bent az emlékezetemben [...]” AUGUSTINUS, Aurelius, *Vallomások*, ford. VÁROSI István, Bp., Gondolat, 1987, (XI. könyv, XVIII—XX. fejezet), 363—365, (X. könyv, VIII. fejezet), 288.

²⁷ Vö. BALÁZS Imre József, *Az Oravecz-állandó - Oravecz Imre leírás-versei a hetvenes években*, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:aLnysKFWMNjJ:adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf9135.pdf+&cd=4&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>. Kulcsár-Szabó Zoltán pedig szándékos gesztusnak tekinti az emlékek és a Te alakjának minél pontosabb rekonstruálására tett kísérletet, mert ennek célja nem a visszahozás, hanem a kitörlés. Vö. KULCSÁR-SZABÓ, *Beleírás...*, i. m., 115.

²⁸ ORAVECZ, i. m., 8.

²⁹ Menke szerint a romantikus költészet integráns része a prosopopoiia, amely állítást Oravecz kötete alá is támasztja. MENKE, i. m., 101—102. Továbbgondolásra érdemes Menke azon – Kittlerhez kapcsolódó – megállapítása, mely szerint a költői szövegek tulajdonképpen egy hang(hiány) visszhangjai, az anya szájából tanult hangoké: „A (romantikus szövegek) oly gyakori jelenete idéződik itt, miszerint az anya vezet be a nyelvbe és az olvasásba. Az »anyai száj« olyan olvasást vezet be, amely jelöltként az anyai hang által fabrikált természeti költészetet [hallucinál], ami aztán olvasási utasításként átszövi a kortárs romantikus irodalmat. [...] Ennek a mintája minden természeti hang anyai hangként történő hallása. [...] A szövegeket és költőiket megelőző alfabetizáló eljárásoknak mégis megvan az a [...] hatásuk, hogy [...] rámutatnak, hogy bármely természeti zajban nemcsak jelentése, hanem e jelentésnek az eredete is: a betűző anya hangja hallható.” Uo., 108—109.

A vágy rögzítése, a megírás aktusa

Már a legelső szöveg (*Kezdetben volt*) rögzíti a nő (meg)írását (és ezáltal írott-létét), amely a vágy folytonossá tételeként értelmezhető. Itt kerül a férfi által uralt aktusba az *én* és a *te*. A bibliai szöveg-parafrázis a prosopografikus olvasat lehetőségét veti fel, amely a patrisztikus bibliaolvasathoz kötődik. A prosopografikus exegézis lényege, hogy bárki beszél is a szövegben, az egyetlen hangnak tulajdonítható, a beszélőket mozgató Logosznak.³⁰ A bibliai szöveg-parafrázis által az első „mondat” rámutat arra, hogy *Kezdetben* is csak az a *te* volt, akit *megalkottak*. Mindezt pedig egy megbonthatatlan ciklikus folyamatba zárja az *én*, ezáltal a jelentés nem képes kiszabadulni az ő maszkulin arca mögül. A szöveget három harmadra lehet felosztani (szintén a bibliai olvasat lehetőségét felvetve, és a Szentháromságot megidézve): az első harmadban a pozitív élmények egymást látszólag rendszertelenül követő felsorolása, majd ezek a második és harmadik harmadban való ismétlése figyelhető meg, ahogy önmaguk negatívjaként jelennek meg. Az első „mondat” felépítéséhez hasonló a többi megnyilatkozás és magának a könyvnek a struktúrája is: megidéződnek a kezdeti pozitív emlékek, amelyek egy hosszabb folyamat során lelepleződnek és ellentétjükbe fordulnak át. A szöveg kurziválva, minden más szótól elkülönítve jeleníti meg a *te*-t, ezzel a gesztussal irányítva a befogadót, hogy a *másként* és a *másikként*, „a hős ellenlábasként”³¹ olvassa. A múltban kialakult kapcsolat szavak felsorolásából konstruálódik meg, amelyet az *én* szervez rendszerbe a *ki*, *mikor*, *hol* kérdésekre látszólag válaszoló deiktikus elemekkel („*volt a te*”, „*volt az ott*”, „*volt az akkor*”).³² Megfigyelhető, hogy már a beszélő által felidézett múlt is pusztán egy statikus kép, melyben nincsenek eleven szereplők. A deiktikus kifejezések, melyeknek azonosítható referenssel kell rendelkezniük vagy a szövegvilágon belül, vagy pedig azon kívül, valójában semmit sem jelölnek.³³ Az egyetlen referens az idő, minden deiktikus elem erre referál. De az átélt és az elképzelt idők közti határok a legbizonytalanabb pontjai az egész textusnak, hiszen a szubjektumon belül léteznek, aki maga is destabilizált

³⁰ Uo., 91. Mindez a szöveg mögötti értelem biztosítékául szolgált, így vált lehetővé a jelentésképzés. Uo. 93.

³¹ ORAVECZ, i. m., 9.

³² Vö. KULCSÁR-SZABÓ, *Oravec...*, i. m., 139.

³³ Pataki Viktor tanulmánya más úton jut el erre a következtetésre: „A »te« azonban nem rendelkezik konstans értékekkel, tulajdonnal, nem illeszthető sem »térbe«, sem »időbe«, elválik tőle minden – a beszédhelyzetben megalapozott pozícióján kívül.” Vö. PATAKI Viktor, *Prózavers mint „tabutörés”*, Tempevölgy, 2014/3, 59.

pozícióban van a szövegvilág egészében.³⁴ A szavak sorrendjét látszólag csupán az érzelmi töltet rendszerezi, ezáltal közelíthető a szerelmes beszédhez, amelyet Roland Barthes így ír le: „Jóllehet a szerelmes beszéd csupán alakzatok halmaza, amelyek éppolyan kiszámíthatatlan rend szerint bukkannak fel, mint ahogy egy légy röpköd ide-oda a szobában [...]”.³⁵ A szerelmes beszéd ilyesfajta kiszámíthatatlansága strukturálja a szöveget. A szöveg és három részre bontható struktúrája a szerelmes állapot fázisainak leírása és formai reprezentálása.³⁶ Az első szöveg *te* megnevezése és leírása azt az illúziót kelti, hogy a *te* öröktől fogva ismert volt, hiszen az *én* a találkozás első pillanatában *te*-ként és nem *ő*-ként nevezi meg. Ez a kezdeti idill fedí fel, hogy a szövegkonstrukciókban sosem lesz újraélhető a múlt, sőt, minél inkább visszakényszerítik a jelenbe, annál jobban elmosódnak a valóság és a fikció határai. Mind a szöveg struktúrája (hármass felosztása), mind a nő alakja egy idealizált világképet tükröz. A leginkább részletezett rész a változás folyamata, az eszményi kép összetörése lelassítva, (kép)kockáról (kép)kockára történik meg. Ezzel felnagyítva és kiemelve a lényegét: a csalódás megélését és a rádöbbenést a *másik* és ezáltal az *én* tökéletlenségére. A szöveg egészen megfigyelhető a pozitív élmények ismétlése, melyek kezdetben „magukban állnak” (a múlt még azonosnak tűnik önmagával, mint a megélt események képi megjelenítődésével), majd az átforduláskor újra megemlítődnek (az azonosság megtörik, hiszen jelen és múlt egyszerre létezik). A zárlat pedig („*a jövőből múlt lett, és kezdődött előről az egész*”) végtelen ismétlődésbe „zárja” ezt a folyamatot. Mindezzel azonban az írás aktusát teszi végtelenné úgy, hogy az bizonyos időközönként ismétlődik (pl. az olvasó fogja újra és újra megismételni ezt az aktust, de az emlékező hasonlóan jár el a megírás ideje alatt). A *másikra* gondolás nem szűnik meg azáltal, hogy a *másik* már valójában nincs: „*hogy te is ugyanolyan*

³⁴ „Az én így önmagát folyton »halasztódó« identitásként, a beszédmódbeli egyneműség ellenére világosan észlelhető dinamikus pozícióként kényszerül szemlélni, ami azzal jár, hogy a »valódi« identitásképzés más úton jeleníthető meg a szövegben.” KULCSÁR-SZABÓ, Oravecz..., i. m., 143.

³⁵ BARTHES, Roland, *Beszédtöredékek a szerelemről*, ford. ALBERT Sándor, Bp., Atlantisz, 1997, 237.

³⁶ „A szerelmi hajsza ilyenkor, úgy tűnik, három szakaszra [...] osztható: először is ott van a rabul ejtés, villámcsapásszerűen (elbűvöl egy kép); aztán a találkozások sorozata következik [...] amelyek során megrészegültem »fedezem fel« a szeretett lény tökéletességét, vagyis egy tárgy vágyamnak való nem remélt megfelelését: ez a kezdet édessége, az idill időszaka. Ez a boldog idő onnan ismerszik meg (és ezzel ér véget), hogy szembeállítható (legalábbis az emlékezetben) a »folytatás«-sal: a »folytatás« pedig nem más, mint szenvedések, félelmek, szorongások, veszedelmek, ellenérzések, reménytelenségek, zavarodottságok és csapdahelyzetek hosszú sorozata, amelynek áldozatul estem, és szüntelenül úgy érzem, bukás fenyeget, mely egyszerre érintené a Másikat, engem és azt a varázslatos találkozást, amelynek során először fedeztük fel egymást.” Uo., 237—238.

*idegen légy nekem, és úgy gondolkodj rád, mint valakire, aki volt, de már nincsen.*³⁷ A semmire, a hiányra való gondolás, az űr kitöltésére adott lehetőséggé válik.³⁸ A jelen – amelyben vagy emlékezet-konstrukciók vagy pedig egy imaginárius jövőkép létrehozása történik – valójában nincs. Az ebből való kilépést a ciklikusság zártságával megtagadja az *én*.

Az *én* vágya az *elmondásra*, amely felépíti a mondatokat, akkor testesül meg, válik textussá és strukturáló erővé, amikor aktusban van. A befogadó automatikusan egyetlen perspektívából olvassa a kötetben megalkotott nőt, ahonnan mindig is *olvasva volt*: a hallgatólagosan legitimált maszkulin pozícióból. Az, hogy az *én* valahogyan „lakhatóvá”³⁹ próbálja tenni a nő nyelvét, és elvesztésének „történetét”, azt jelenti, hogy egyszerre akar két pozíciót elfoglalni: egyrészt azét, aki megalkotja, másrészt azét, aki olvassa a nőt. A szövegalkotó és szövegbefogadó (mely az *én* esetében ugyanaz) tehát egy erotikus folyamat részese, melyben a vágy megélhetővé válik.⁴⁰ A nő testének hiánya hozza létre a szövegtestet. A valóságban olvashatatlan nő jelentésének pluralitásában jelentett lesz. Judith Butler szerint a szexus olyan konstrukció (akár a szubjektivitás), „amely a kényszer jegyében, időbeli folyamat során ölt testet [...]”.⁴¹ A férfi szexusa ugyanolyan regulatív normák által jöhet létre, mint a nőé. De a férfi esetében mindezt elfedi az a tény, hogy „elég” a nőt megírni, és maszkulin pozíciója biztosítottá válik. „[A] »szexus« regulatív normái performatív módon működnek a testek anyagságának létrehozása céljából, pontosabban annak érdekében, hogy materializálják a test »szexusát«, materializálják a szexuális különbséget [...]”.⁴² Ezeket a regulatív normákat az ismétlés teszi legitimmé. Számtalan példa akad arra a szövegben, hogy ezt a performatív anyagságot meg kell erősíteni, ilyenkor a fallikusság a szöveghelyeken is

³⁷ ORAVECZ, i. m., 21.

³⁸ „Az emlékezés a lírai én önreflexiójában kudarcot vall és „vággyá” alakul át, amely már nem a meghatározható emlékre vonatkozik, hanem az annak nyomán keletkezett űr »betöltésére.«” KULCSÁR-SZABÓ, Oravecz..., i. m., 140.

³⁹ BARTHES, Roland, *Az olvasásról*, ford. BABARCZY Eszter = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla – SZAMOSI Gertrud – SÁRI László, Bp., Osiris, 2002, 100–106

⁴⁰ Az olvasás erotikája Barthes-nál is megjelenik. Vö. BARTHES, Uo., 100–106. Rita Felski szerint a férfi és a női olvasók eltérő „textualitással” rendelkeznek. A nők „bi-textuálisnak” tekinthetők, hiszen sokkal gyakrabban és könnyebben azonosulnak egy ellenkező nemű karakterrel a regények olvasása során, mint az fordítva, a férfiolvasók esetében történni szokott. Vö. FELSKI, Rita, *Literature after feminism*, Chicago, The University of Chicago Press, 2003, 49.

⁴¹ BUTLER, Judith, *Bevezetés* = Uő., *Jelentős testek: A „szexus” diszkurzív határaitól*, ford. BARÁT Erzsébet – SÁNDOR Bea, Bp., Új Mandátum, 2005, 16.

⁴² Uo., 16.

kézzelfoghatóvá válik. A címet is adó 1972. szeptember kezdetű szövegben jelenik meg legelőször ez a gesztus: a teljesen passzív helyzetben lévő szubjektum („*ruhástul fekszem az ágyon*”) megpróbálja elképzelni, hogy csinál valamit. De nem képes, mert az egyetlen, ami a „fejében” van, a nő alakja („*de nem, szúr, vág, reszel, kapar, mint az idegen tárgyak alakja, színe, szaga, elhelyezése a szobában*”). Minden cselekvése, még maga a beszéd is hiábavalónak tűnik („*ha egyáltalán van még értelme a beszédnek*”), hiszen az is hamis, és nem ahhoz szól, akihez valójában kellene. Sőt, a beszéd egy/a szerep eljátszásának eszközeként tűnik fel („*rosszul játszanám szerepemet*”), amely valójában önleleplező („*elárulnám magam, felsülnék*”). Rögtön a *felsülés* képzelet után az *én* aktív szerepbe kerülve megmozdul, és a mosdóba megy vizelni. A teljes megalázottság, önmaga hiányként való értelmezése, a nyelv addig biztosan használható eszköz funkciójának megszűnése megingatja addig biztos szexusát. Erre a cselekvő válasz először a vizelés, a fallosz megérintése, létének köznapi módon való bizonyítása és biztosítása. De az emlékezés ismét passzív szerepbe helyezi, hiszen alárendeli a szubjektumot az emlékezés folyamatának. A nő képe uralja a férfi gondolatait, teljes bizonytalanságba sodorva létét az „itt-ben” („*nem tudom miért jöttem ide, miért vagyok itt és meddig maradok*”). Ennek megszüntetésére először történik meg a tényleges önkielégítés, a férfi szexusának materializálódott konstatálása és biztosítása („*kinyitom a sliccemet, magam elé képzelek, onanizálni kezdek, és megpróbálok életben maradni*”). A címmel egyértelműen architextuális kapcsolatba hozható ez a szöveg. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a képzelet és a szexualitás az 1972. szeptember szövegeiben ugyanazon az imaginatív síkon helyezkedik el. A „*magam elé képzelek*” a múltbeli tapasztalatokkal rendelkező jelenbeli *én* múltjára referál, hiszen csak a nő múltbeli alakja megidézhető. Judith Butler szerint magához a szexushoz is csak konstrukciók által lehetséges hozzáférni, amiből az következik, hogy „a szexus egyenesen holmi fikciónak válik, a fantázia szüleményévé, melyet visszamenőleg egy olyan pre-nyelvi helyhez kötünk, mely közvetlenül nem hozzáférhető.”⁴³ Az emlékezés szexualizáltsága önmagában nem képes materializálni a nőt, tehát a megírás lesz a megtestesülés formája. A zárás pedig („*és megpróbálok életben maradni*”) mutatja, hogy a nő test-hiányának ilyen fajta tárgyiasítása magát a létet jelenti.

Az írás aktusával, az imaginárius világ létrehozásával a nőről való tudást „teremti meg” *én*: „[...] és azóta nem tudom hol vagy, mit csinálsz, kivel élsz, miért, azóta mégis

⁴³ Judith Butler továbbmegy, és azt mondja, hogy ez olyan fikció, „melynek szükségszerű határain belül élünk, mely nélkül maga az élet elgondolhatatlan volna.” BUTLER, i. m., 19.

olyan, mintha egyszer s mindenkorra mindent tudnék rólad [...]”.⁴⁴ A későbbi szövegekben a visszaemlékező számára egyre megszokottabbá válik a képzelet és a szexuális aktus összekapcsolása: „Eleinte könnyű volt a múltból elővarázsolni téged, nem kellett hozzá más, csak felidézni egy szeretkezést [...] máris megelevenedtél, és veled mindaz, ami igazolta és átszellemítette testiségetet [...]”.⁴⁵ Az imagináció egy időbe tereli a múltat és jelent, amelyben a megélés képes megvalósulni. Viszont a folytonos ismétlés egyrészt biztosítja, az emlékezetbe vési, legitimmé teszi az együttléteket, másrészt végül pont ez üresíti ki azokat („egyre keservebb lett ez a művelet”). Az én addig használja az emlékezést arra, hogy egyetlen jelentést tulajdonítson a nőnek, míg végül az emlék – és ezáltal a nő – minden egyes ismétlés és felidézés által módosul. Eltünteti a viszony lehetőségét, és pontosan ezzel robbantja szét a nő jelentését jelentések sokaságává, amelyek már akárkiéi lehetnek: „[...] elszakadtak egymástól a részletek, nem álltak össze többé, az idő kilúgozta belőlük a személyes jelleget, eltűntél belőlük, nyomod veszett, csak combok, mellek, mozdulatok, sikolyok, izzadságcseppek maradtak belőled [...]”.⁴⁶ A másik nőisége materializálódik, csak a teste, testisége, ezáltal nemisége lesz felidézhető és használható az én számára („és már csak arra voltál jó, hogy szexuális képzelgés tárgya légy, hogy nemi izgalmat ébressz”). A képzelet és annak nyelve mintha csak arra lenne alkalmas, hogy a nőt és magát az emlékező szubjektumot is kiüresítse: [...] csak mi nem voltunk sehol, csak mi tűntünk el [...] csak minket nyelt el az idő, amely mint holmi kékjeső, mindig ott ólálkodott körülöttünk”.⁴⁷ Az idő feltüntetése „kékjesőként” arra determinálja a múltat, hogy rámutasson a szubjektum ürességére. Találhatóak még hasonló példák arra, hogy az én a belső idő és a szexualitás szoros kapcsolatát érzékelteti: [...] és akkor hirtelen, mint aki valami után nyúl, amit már nem érhet el, de azért csak nyúl, mert nem tehet más, megcsókoltalak, olyan erősen, hogy kiserkedt ajkadon a vér [...] és azután még sokáig, évek múltán is éreztem, és érzem még ma is [...] és mást már nem érzek belőled.”⁴⁷ Az idő ebben az esetben fokozza a szexualitást, mert a testiséget, a legmegfoghatóbbat emeli ki. De a múlás önmagában nem fokozná a szexuális vágyat, viszont ez az idő nem külső, hanem belső, ami teljes mértékben az én, a szubjektum ideje: „[...] hanem egy másik, amely bennem ketyegett, az óra [...]”. Ahogy a szövegekben

⁴⁴ ORAVECZ, i. m., 27.

⁴⁵ Uo., 33.

⁴⁶ Uo., 18. Kulcsár-Szabó Zoltán hasonlóan gondolkodik erről: „Az önkielégítések elmesélésével pedig a helyettesítés és a képzelet össze is kapcsolódnak, mint az emlékezet helyébe lépő tudatművelet.” KULCSÁR-SZABÓ, Oravecz..., i. m., 140.

⁴⁷ ORAVECZ, i. m., 24.

egyre töredezettebbé válik az *én*, már ez a belső idő is elbizonytalanodik, és egyre inkább a jövő képzetében artikulálódik: „*Más időben élek, nem az enyémben, nem a tiédben, hanem egy harmadik személyében, azéban, aki lehettem volna [...]*”.⁴⁸ Az *én* vagy a már a múltban szétszóródott önmagában keresi az illuzórikus teljességet, vagy pedig a „mi lett volna ha” kérdés feltevésével a jövő felé orientálódva (*Más időben élek, Mi lett volna*), megtagadva múltját és jelenét egy harmadik, egy ismeretlen, egy *ő* szerepében próbálja kifejezni magát. Az imagináció a hiány megtartására irányul, melynek folytatása éppoly elviselhetetlen az *én* számára, mint megszüntetése: „*[...] teljesen elvonttá váltál, mint egy beteges gondolat vagy rögeszme, amelyből már elegendem van, de amelytől szabadulni nem tudok*”.⁴⁹ A rögeszme megtartása azért válik fontossá, mert „a »szexus« nem pusztán az egyén tulajdona, vagy statikus leírása annak, ami, hanem az egyén megalkothatóságának egyik normája; egy olyan norma, amely révén az »egyen« egyáltalán megvalósíthatóvá válik, ami a kulturális elgondolhatóság keretein belül a testet létezésre jogosítja.”⁵⁰ Az *én* abban az esetben határozhatja meg magát *énként*, ha képes meghúzni a határt ott, ahol már vagy még nem-*én*. A másik léte mindig az *én* biztosítása lesz, amely elidegeníthetetlen tulajdonsága mind az *énnek*, mind pedig a *te-nek*. A szövegben erre is találunk példát: „*[...] megtudtam belőle, hogy vagy, és ezzel kimondatlanul arra biztatsz, hogy én is legyek [...]*”.⁵¹ A későbbiekben pedig már elképzelhetetlen lesz a létezés a *másik* nélkül: „*[...] mert éned annyira énem részévé vált, annyira hol jobbik, hol rosszabbik fele volt már, hogy magamat hagytam volna el, ha téged elhagylak [...]*”.⁵²

Az *én* és *te* közti határ meghúzásához kapcsolódik a szerepek felcserélhetősége, amely nagyon korán felmerül (*És akkor azt mondtad*). Viszont a szerepcsere megtörténésének pillanata után rögtön el is utasítja a maszkulin *én* ennek lehetőségét a későbbiekre nézve

⁴⁸ Uo., 80.

⁴⁹ Más helyeken is megjelenik az elengedés kínzó lehetetlensége: „*[...] még mindig nem hagynak nyugodni a részletek, tovább élnek bennem, tőlem szinte függetlenül, és kényszerítenek, hogy foglalkozzam velük, kínoznak, gyötörnek a hogyanok és mikéntek [...]*” (*Így kezdődhetett*). Ez végül rezignált hangnembe fordul át: „*[...] csak te hiányzol változatlanul, végérvényesen, mert még mindig szeretlek és ez a folytonosság csak megerősít érzelmekben [...]*” (*Vége a télnek*), „*[...] teljesen elvonttá, értelmetlenné váltál, akár egy kihalt szó, melyet még ismételvek, de már nem tudom mit jelent [...]*” (*Íme egy érzés*), „*[...] beletörődni a megváltoztathatatlanba, végleg kiegészni és beérni a vannal [...]*” (*Még nyár volt*). ORAVECZ, i. m., 64., 72., 89., 97.

⁵⁰ BUTLER, i. m., 16.

⁵¹ ORAVECZ, i. m., 27.

⁵² Uo., 59.

(„akkor cseréltünk először és utoljára szerepet”).⁵³ Ez az elutasítás végül felfedi, hogy már egyáltalán nem olyan biztosak a határok az *én* és a *te* pozíciói között. A férfi egyszerűen olyan helyzetbe sodródik, ahol nem képes betartani a szexusa diktálta szabályokat. A maszkulin *én* egyre többször kerül feminin szerepbe, ahol még csak nem is *te*, hanem *ő* lesz, ami miatt az addig biztos identifikáció az addigi *én*nel megtörik. Mindezzel az identitása kérdőjeleződik meg. Az *én* a másik számára már idegen lesz (*ő*), ezáltal a másik is *ő* lesz az *én* számára, miáltal az *én*nek – mivel már egynek konstituálta magát a *másikkal* – saját idegenségével kell szembesülnie. Így bontakozik ki egy nagyon bonyolult szerepkör az *én-te-ő* rendszerben rávilágítva arra, hogy a rendszer bármikor kibillenthető és felszámolható önmaga által. Az *én* ekkor megszűnik mint egész, és létrejön, mint önmaga idegensége: „[...] *nem nekem szól, akinek még az vagy, aki voltál, hanem egy idegennek [...]*”. A megalkotott nő alakjának eszményítése saját idegenségének elutasítása, amely – paradox módon – mégis egyre közelebb viszi idegenségének felismeréséhez: „[...] *mert olyan gonosz erőket szabadított fel bennem, melyekkel szemben tehetetlen vagyok, és féltő, hogy alulmaradok, és akkor valóban olyan leszek, amilyennek látsz, akkor olyan leszek, mint te.*”⁵⁴

A tekintet, mely végig a férfié, egyre homályosabban látja a megalkotott nőt, akit a szövegek elején még reflektorok, lámpák világítanak meg (*Az intézményben*), amelyek által a nő alakja könnyen leírhatóvá válik. A későbbiekben viszont a tekintet számára – mely önmagában nem képes megvilágítani a nőt, rávilágítani jelentésére – az addig „fényel” szolgáló, a funkciójukat megfelelően betöltő tárgyak és a környezet megváltozik.⁵⁵ A nő még látható, bár feltűnésének/előtűnésének közege nehezen kivehetővé teszi alakját. A férfinak már erőfeszítésbe kerül, hogy lássa, sőt, bizonytalanságban tartja azzal, hogy a kilépést a függöny mögül megcselekszi vagy sem (*Még nyár volt*). Végül a szemlélést addig segítő tárgyak látszólag funkciójukat veszítik: „[...] *gyéren megvilágított utcában laksz, régi, elhanyagolt ház, villany ég az udvaron, egy sarkig tárt ajtón füst tódul a szabadba [...] ott állsz a kékszürke füstben [...]*”.⁵⁶ Az idő, amely a szubjektum belső érzékelésében megállt a

⁵³ Uo., 21.

⁵⁴ Uo., 74.

⁵⁵ Kulcsár-Szabó Zoltán szintén felhívja annak fontosságára a figyelmet, hogy hogyan változik a környezet és a lírai én kapcsolata a történetek során: „Az önreprezentáció egyik jellegzetes eljárása a „belső” terek (pl. szobák leírása, amelyek a „harmónia” pillanataiban otthonos környezetként mutatkoznak meg (pl. *Közönséges reggel volt*), máskor viszont az elzárkózás, bezártság színhelyeként.” Vö. KULCSÁR-SZABÓ, *Oravecz...*, i. m., 143–144.

⁵⁶ ORAVECZ, i. m., 99. Egy másik szövegrészben, szakításkor hasonlóan „elhomályosul” a férfi látása: „[...] *mikor kiszálltál, egy pillanatra felhőbe burkolt a kipufogócsőből bodrozó dús pára [...]*.” Majd a fényforrásként

múltban, a szöveg valóságában reálissá tette a nőt. A füst annak késleltetésére szolgál, hogy a férfi szembesüljön a tükörkép nyújtotta teljesség illuzórikusságával. De az elbeszél „valóság” nyomai már tagadhatatlanul ott vannak a nő testén: „[...] nagyon kövér vagy és ápolatlan [...] egy pillanatra meghökkensz, de aztán feltalárod magad, pusztít adsz [...] és nézem, amint nehézkesen mozogva, a szemedbe lógó hajjal mit sem törődve teszel-veszel, felsöpörsz, összeütsz valamit [...] és nyilvánvaló, hogy hiába, mert a szörnyű hájtömeg, árulásod kilókban is kifejezhető következménye szépségeddel együtt mindent örökre maga alá temetett.”⁵⁷ A realitás stigmaként jelenik meg a nő testén, árulásának jeleként, mely feldolgozhatatlan az én számára. A szöveg kompozíciós struktúrája pedig megerősíti, hogy az én folyamatosan igyekszik elutasítani a szembenézést a nő visszaemlékezés által felfedett valóságával. A következő „mondat” (*Akkor még nem*) időben nagyon távolra, egészen a gyermeki idill és összhang idejére nyúlik vissza. Amint a realitás megtöri az imaginációt, a szubjektum olyan erővel tagadja meg a csalódást, hogy a legtávolabbi eseményekhez menekül: a gyermeki idillbe. A szövegek kisebb része egy olyan nő képét tárja az olvasó elé, akit nem elhagynak, hanem elhagy, aki döntéseket képes hozni a férfi megerősítő válasza nélkül is. Mindez destabilizálja az én addigi pozícióját: „[...] nélkülem mentél el egy zártkörű intézeti rendezvényre, melyen mint kívülálló nem vehettem részt, és ha csak pár órára is, de függetlenítetted magad tőlem, és bizonytalanságba taszítottál afelől, mi történik veled [...]”.⁵⁸ A férfi lesz az, akit a dolgokon kívül állóként jelölnek meg, akiben tudatosítják, hogy a nőnek saját diskurzusai vannak, melyekben ő nem vehet részt. A maszkulin pozíció lesz a tagadottság („sejtettem, hogy olyasmi, amivel megtagadsz engem”), amiért aztán a nő bűnösnek definiálódik („elkövetett bűnöd súlya alatt”). Más esetben pedig a nő úgy írja le önmagát – a férfi által olvasott levélben – mint „egy modern nő, aki a jelenben él” (Írod), ami nőiségének tudatát és teljes elfogadását, továbbá a jelen megélését feltételezi. Ez pedig szemben áll a férfi visszaemlékező, folyton destabilizált pozíciójával és beszédhelyzetével. A megteremtett nőalak egyre többször veszi át a maszkulin szerepet, amely elbizonytalanítja az ént, és másikká, ő-vé redukálja: „[...] egyfolytában azt éreztem, ezúttal velem csalsz meg.”⁵⁹

Mivel az én csakis a te által válik megjeleníthetővé, a szövegnek arra kell törekednie, hogy viszonyban jelenítse meg a két alakot. Jonathan Culler írása meggyőzően támasztja alá

szolgáló tárgyak is funkciójukat veszítik: „[...] csak a vadonatúj, csuklókaros asztalilámpával nem tudtam mit kezdeni [...]” (*A megbeszélte időben*). Uo., 22.

⁵⁷ Uo., 99–100.

⁵⁸ Uo., 19.

⁵⁹ Uo., 41.

azt, hogy valójában sohasem volt valós viszony az *én* és a *te* között, sokkal inkább a viszony hiánya érzékelhető.⁶⁰ A belső világ fenomenalizmusában az ok és az okozat időrendje megfordítható.⁶¹ Az 1972. szeptember szövegei pedig mind a belső világ (emlékek, képzelet) fenomenalizmusában játszódnak. A *másik* hiányának érzékelése egy ok létrehozását szorgalmazza. Az *én* számára a hiány érzésének tapasztalata előbb jelentkezik, mint annak tudatosulása, hogy mi az érzés oka. Ezáltal az ok eredetté, időbelileg korábbivá válik. Az ok és okozat közti hierarchikus viszony megfordul, mert az ok, a miértekre való válaszok azután válnak okká, hogy magát az okozatot, a hiányt érzékeli az *én*. A *másik* mássága (nem pedig ott-létének hiánya) lesz az oka annak a hiánynak, amit az *én* érez. De a *másik* mássága és hiánya mindig is fennállt, alapvetően ez tekinthető eredetnek, csak az *én* reflexiója másként értelmezte, mert a maszkulin rend nem engedte a hiány felismerését. A maszkulin rend legitimitása azért maradhatott fent, mert ha hallgatólagosan is, de elismerték.⁶² Az egyik legalapvetőbb hierarchia válik kérdésessé, és ismét a perspektivikusságra kerül a hangsúly. Az, hogy a szöveg nyelvének maszkulinitása érzékelhető (meg tudjuk állapítani, hogy *férfi* „beszél”, *férfi* pozícióból „beszél”, mert a narrátor/lírai *én* a hősökkel azonosul), okozat lesz, mégpedig annak az okozata, hogy valójában mindig is volt a perspektivikusság, mindig is volt egy *másik* (pozíció). A dominancia azért jöhetett létre, mert az alapvetően mindig kérdéses volt. Ha a maszkulinitás volt a kijelentés, akkor a feminitás a kérdőjel (veszély, fenyegetés) – vagy a kérdőjel lehetősége.

Az *én* a hiány megszüntetése érdekében gyakran a *te* alakjának jelenvalóvá tételére tesz kísérletet, megpróbálja leírni, hogy milyennek ismerte a múltban. Mivel a múltban is csak a vágy tárgya volt a hösnő („szinte végkimerülésig szeretkeztem veled, és a szeretkezések szüneteiben a dolgok mögé képzelt dolgoktól nem látva magukat a dolgokat, szinte végkimerülésig féltékenységgel gyötörtelek”),⁶³ világossá válik, hogy sosem volt az *én* egységes identitásának a biztosítója. Mivel korábban a patriarchátus volt az egyetlen, totális

⁶⁰ Az említett proszopografikus olvasat is ezt hivatott elfedni a proszopopoiia alakzatával. Vö. MENKE, i. m., 94.

⁶¹ CULLER, Jonathan, *A dekonstrukció* = Uő., *Dekonstrukció: Elmélet és kritika a strukturalizmus után*, ford. MÓDOS Magdolna, Bp. Osiris, 1997, 117-123. Bónus Tibor Derrida alapján hasonlóan fogalmaz: „az észlelt csakis múltként, az észlelés felszíne alatt és az észlelés után válik olvashatóvá.”, BÓNUS, i. m., 329. Vö. Jacques DERRIDA, *Az archívum...*, i. m., 7–104.

⁶² MOI, Toril, *Bourdieu elsajátítása: A feminista elmélet és Bordieu kultúraszociológiája* = *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*, szerk., ford. SÉLLEI Nóra, Debrecen, Csokonai, 138.

⁶³ ORAVECZ, i. m., 17. További példák: „[...] utoljára idéztem fel annak a jövőnek képét, melyet hiába színeztem ki magamnak [...]” (*A megbeszélte időben*), „[...] mint férfi csődöt mondtam, és nem tudtam átvenni, mit szabott áron vásároltam” (*Előtte többször is*). Uo., 22, 58.

értelmezői kategória, minden, ami feminin volt, az kifejezhetetlennek minősült, mert a szimbolikus jelentésadás határain kívül létezett.⁶⁴ Barthes a szerelem és azon belül a *másik*, a nő definiálásakor hasonló eredményre jut. Ő atoposzként jelöli meg a nőt: „Mint ártatlanság, az atópia ellenáll a leírásnak, a meghatározásnak, a nyelvnek, amely maya, a Nevek (a Hibák) osztályozása. Atopikus lévén a Másik megingatja, elbizonytalanítja a nyelvet... a Másik *jellemezhetetlen*.⁶⁵ Vagyis a nő mint a szerelem vagy a vágy tárgya meghatározhatatlan. Egyrészt azért, mert feminitás a maszkulin beszédmódban nem „létezik” (az maga a hiány, a nem-létezés), a nőiség tulajdonságoknak, dolgoknak az az összesége, amelyet marginalizálnak. Feminitás az, amely ismeretlen, ezáltal veszélyes és elutasítandó.⁶⁶ Másrészt pedig azért, mert a nő valójában nem tárgyként funkcionál. Atopikussága pont abban rejlik, hogy nem meghatározott tulajdonságok, részek összessége, nem egy mozdulatlan, passzív *dolog*, hanem folyton alakuló, pozíciót váltó eleven lény, amely a jelölőfolyamatok része. A *Szerettem előtted* „című” szöveg úgy indul, hogy az *én* vallomást intéz egy megszólított *te*-hez, melyben egy korábban szeretett nőről beszél. A múltbeli kapcsolatról, annak végéről és befejezésének okáról számol be: „*Szerettem előtted valakit, felhőtlen kapcsolat volt [...] de nem panaszkodni akarok, ízetlenség is volna, erről, éppen neked [...] csak azért hoztam szóba a múltat előtted, mert ráébredtem, hogy annak a kapcsolatnak, nem szó szerint, átvitt értelemben, vagyis, ahogy útban volt, csak most lett igazán vége*”. Eddig semmilyen probléma nem merül fel a mondat kapcsán, de aztán így folytatódik: „[...] *mikor már fenntartás nélkül elfogadlak olyannak, amilyen vagy, mikor nézem, de nem látom orrod szabálytalanságát, mikor érzem, de nem veszem észre izzadtságzagodat, mikor idegesít, de elviselem szórakozottságodat, mikor aggaszt könnyelműséged, de nem vonlak felelősségre érte, mikor tudom, hogy nem értesz, de nem kételkedem képességeidben [...] mert te most már te vagy nekem, nem én és nem más, hibáid ellenére drága lény, behelyettesíthetetlen, elvéthetetlen és egyszeri, mint maga a rejtélyes pillanat [...]*”.⁶⁷ Ez az idézet rávilágít a kötet által felvetett legfontosabb problémákra, hiszen a *nézem – nem látom, érzem – nem veszem észre* kijelentések mind azt bizonyítják, hogy a jelenbeli *én* a „visszaemlékezés nyelve” által képes megteremteni a múltbeli nő alakját és elfogadni hibáit. Mindaz, hogy nem látja, nem érzi, de mégis nézi, mégis leírja a nem észlelt dolgokat, bizonyítja, hogy a *másik* csak fikció. A beszédakció hozza létre a nő jelentését. Szent Ágoston az emlékezet hatalmáról írva

⁶⁴ WAUGH, i. m., 64.

⁶⁵ BARTHES, *Beszédtöredékek...*, i. m., 53—54.

⁶⁶ „A nőiség rejtélyén minden időben sokat töprengtek az emberek.”, FREUD, *A nőiség*, i. m., 126.

⁶⁷ ORAVECZ, i. m., 34.

hasonlóan fogalmaz: „Kedvemre emlékezem más-más érzékemmel hozott és összegyűjtögetett sok egyébre is. Különböztetek a lilium és az ibolya illata között, bár nem szagolok semmit. Többre becsülöm a mézet, mint a mustot [...] bár valójában semmit sem ízlelek [...] csupán az emlékezetemben cselekszem valamennyit.”⁶⁸ A másik probléma pedig elsőre nem is szembetűnő: „[...] *annak a régi kapcsolatnak [...] csak most lett igazán vége, mikor már fenntartás nélkül elfogadlak [...]*”. Felmerül a kérdés: kit is fogad el az általa megalkotott fikcióban az *én*? A létrehozott imaginárius világ egy pillanatra összezavarja és leleplezi az emlékező szubjektumot. Az emlékek fikciós világában a megteremtett nőalakok valójában annyira egyformák, hogy egyikük a másikkal észrevehetetlenül felcserélhetővé válik. Az addig elfoglalt pozíció folytathatatlansága egyre nyilvánvalóbbá válik. Az *én* amiatt csúszik át az elutasított pozícióba, mert kényszeresen ragaszkodik korábbi szerepéhez. Ha „az elutasított nemmel való azonosulás folytonosan meg lesz tagadva” a maskulin szubjektum részéről, akkor annak „következményeit nem képes teljes egészében kontrollálni.”⁶⁹ Tehát, ha nincs a *másik*, az *én*nek kell betöltenie mindkét pozíciót, hiszen a kötet szövegei kapcsolatok és szakítások „történetei”, melyben hős(ök) és hősnő(k) van(nak). Az 1972. szeptember esetében a hős kerül(t) „az elhagyott” pozíciójába, és a távollévő, az elhagyó fél pedig a hősnő. Viszont nem ezek a megszokott szerepviszonyok: „Történelmileg a távollétről mindig a Nő beszél: a Nő otthonülő, a Férfi vadászik, utazgat; a Nő hűséges (vár), a Férfit hajtja a vére (hajózik, flörtöl). A távollétnek a Nő ad formát, ő dolgozza ki a fikcióját, mivel neki van rá ideje; szöveget és énekel [...] Ebből következik, hogy minden férfiban, aki a Másik távollétéről beszél, a női jelleg nyilvánul meg: az a férfi, aki vár, s aki ettől szenved, furcsa módon nőiessé válik.”⁷⁰ Ezzel a tárgyiasult szereppel küzd az *én* a szövegeken keresztül, amelyekben a hierarchia fenntartása végül egy – tovább már leplezhetetlen – retorikai műveletté válik.⁷¹

A feminin pozíció elfoglalását legfeltűnőbben az *én* létbe-vetettségével érzékelteti a szöveg. A váratlan események egyrészt a lét irányíthatatlan „rendjének”, a szubjektumot passzív szerepkörbe szorító erejét mutatják, másrészt pedig gyakran a nő alakjának előre nem látott megjelenéséhez vagy cselekvéseihez köthetőek: „*És akkor azt mondtad, vége [...]* *váratlanul ért, és nem tudtam mit kezdeni vele*” (*És akkor azt mondtad*), „*sámítottam a találkozásra, mégis váratlanul ért*” (*Délelőtt értünk*), „*majd ellentmondó módon váratlanul*

⁶⁸ AUGUSTINUS, *i. m.*, (X. könyv, VIII. fejezet), 289.

⁶⁹ BUTLER, *i. m.*, 17.

⁷⁰ BARTHES, *Beszéd-törödékek...*, *i. m.*, 30.

⁷¹ CULLER, *A dekonstrukció*, *i. m.*, 117–123.

látogatást helyezettél kilátásba” (Kezdetben jött), „váratlanul nevedre bukkantam” (Nyugat felől), „mikor váratlanul megszólalt ő” (Akkorára már), „alulról váratlanul rám néztél, és váratlanul megláttad, mennyire lefogytam” (Közönséges reggel volt), „és akkor váratlan dolog történt” (Ma éjjel), „váratlanul megint betoppantál” (Szabadnapod lehetett), a példák sora még folytatható. A várakozó pozíció szintén fontos szerepet játszik abban, hogy ki foglalja el a passzív és az aktív szerepköröket. A legelső találkozáskor az emlékező *én* által megjelenített nő az, aki egy parkban várakozik (egy nyitott térben), („*vártál valakit, aki nem jött*”, *Éjszakába nyúló*), és ezt a várakozást (passzivitást) a férfi jövelete (aktivitása) töri meg. A férfi „behatolása” a nő (természetes természeti) terébe, aktivizálja a nőt is, hiszen „megmozdítja” („*nem volna-e kedved sétálni, de volna, mondtad*”) és „megszólaltatja” („*mindenféléről beszélgettünk*”). A későbbiekben már a férfi az, aki vár, mégpedig egy ajtó előtt (*Ma egy ajtó előtt*),⁷² amely a nő területének szimbolikus kijelölése, vagyis a férfi behatolása a nő terébe már nem lehetséges minden akadály nélkül. Ezt az *én* is megérzi, hiszen ami leginkább zavarja, az az ajtó megléte (*de ne hidd, hogy az volt a legszörnyűbb [...] hanem az, amit jövő-menő, piros gumicsizmád láttán éreztem, és amit nem kell még egyszer éreznem, hogy eszembe jusson, mint az az ajtó, mert folyton eszemben van, azóta sem feledtem el*).⁷³ Más esetekben pedig olyan szemantikai markerek kapcsolódnak a férfi alakjához, amelyek a nőiség specifikus jellemzői: „*sírtam és fenyegetőztem, mint egy gyerek*” (*És akkor azt mondtad*), „*mindig olyan túlérzékeny vagyok és megint megsértődöm*” (*Írod*), „*Minap egy banketten, ahol okom volt rá, hogy feszélyezve érezzem magam, nem volt hová ülnöm [...] még mindig örömet okoz neked, hogy visszaélhetsz kiszolgáltatottságommal*” (*Minap egy banketten*), „*és mint egy rögtönzött melodrámban, hiába lépek ki könnyek közt, hónom alatt a hevenyészett csomaggal az ajtón [...] esdeklő tekintettel arra kérlek, ne engedj elmennem*” (*Valóra kellene*), „*még mindig gyenge vagyok*” (*Bevallom még mindig*), „*már*

⁷² Érdekes lehet az *ajtó* motívuma, amely Balázs Béla *A Kékszakállú herceg vára* című drámájában is megjelenik, viszont ott a férfi az, aki elzárja a nőt egy ajtóval attól, amit nem szabad meglátnia. Mindez jelen esetben éppen fordítva történik meg, ami pont azt bizonyítja, hogy a férfi kerül várakozó szerepbe, a nő döntésén múlik, hogy beléphet-e az ajtón vagy sem. Földes Györgyi tanulmányában szintén megemlíti ezt a problémát: „Juditnak követnie kell a többi feleséget a szobába, egyfajta nem élő, nem holt, csak emlékképként való létezésbe.” [...] „Míg a nő azon igyekszik – segítő szándékkal, megtisztításra törekedve –, hogy felfedje a férfitől sötét titkait, addig a férfi leplezni igyekszik azokat [...]” FÖLDES Györgyi, *Allegória, szimbólum, Kékszakállú* = Uő., *Textus, szimbólum, allegória*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2012, 211.

⁷³ További szövegpéldák a férfi várakozó pozíciójára: *Ma egy ajtó előtt*, *Barátom*, *H. szerint*, *Van egy visszatérő*, *Tudtam*, *Más időben élek*, *Miután szakítottunk*, *November*, *késő ősz*, *Már csak emlék*, *Azután kijöttél*, *Nem voltál egészen*. ORAVECZ, i. m., 38., 47., 68., 74., 80., 98., 99., 19., 40., 108.

hiába kértelek gyöngéden és szelíden” (Azon a vasárnapon). Mindez végül odáig fajul, hogy megjelenik a férfi testén esendőségének, feminitásának stigmája. A megalkotott én észleli a teste változását, hogy lefogyott, hogy férfiaságának bizonyos külső jelölői „elfogytak” testéről és ennek a folyamatnak ő mindvégig passzív elszenvedője volt. Mindezt a nő is meglátja, amely által a férfi kerül tárgyiasított szerepbe, a nő tekintetének, vizsgálódásának tárgya lesz: „és ahogy kiálló bordákkal, behorpadt hassal ott fent álltam, látómeződ peremén, a beeső ferde fényben [...] megláttad, mennyire lefogytam [...] elszörnyedtél, pedig nem volt ez új, nagyon is régi, a remények valóra válásának óhajta és remények szertefoszlásának előrelátása közti hányódás stigmája, mely a testemen is megjelent és láthatóvá vált, mint valami feltűnő rendellenesség, melyet már nem lehet nem észrevenni” (Közönséges reggel). Mindezzel felvet egy fontos problémát: a maszkulinitás sosem kérdőjeleződik meg, a nőiség az, amit a tekintetek biztosítanak és nem fordítva.

A szöveg-nő mint a női-szöveg hiányának uralása

Barbara Johnson gondolatmenetét követve a nő megszokottan a *másik* szavának elfojtásaként jelenik meg.⁷⁴ A nő szavának elfojtására találhatók *látszólag* illő példák a kötetben (alapvetően az 1972. szeptember kötete lehetne a példa). Az *Ó, azok a régi* kezdetű szövegben a befogadó egy telefonbeszélgetés „történetét” olvashatja, ahogyan azt az *én* elképze-
li és jónak, vagyis elfogadhatónak gondolja. Az már nem derül ki, hogy lezajlik-e egyáltalán a későbbiekben a beszélgetés. A visszaemlékezés által teremtett jelen időben csak a férfi szövege olvasható, amikor még csak képze-
li a beszélgetést. A női szöveg hangja meg sem jelenik (függőbeszédben sem), a férfi írása helyettesíti mindazt. A szó hiányának jelentős(s)ége abban áll, hogy nem a nő szavainak uralásáról van szó, hanem a nő hallgatásának *megírásáról*. A nő nem jelöltként, hanem jelölőként működik, mert a szövegtest szavainak hiánya által jöhet létre. Ezáltal a szövegtest a testetlen nő jelölőtesté lesz. Elisabeth Grosz Lacan-értelmezése szerint „mindkét nemnek a falloszhoz *qua* jelölőhöz való viszonya rajzolja ki az(ok)at a helye(ke)t, amelye(ke)t női és férfi szubjektumként a patriarchális szimbolikus rendben elfoglal(nak).”⁷⁵ Tehát a szövegtest egy fallikus, a hiány betöltésére

⁷⁴ JOHNSON, Barbara, *A vonatkozási rendszer: Poe, Lacan, Derrida*, ford. KOVÁCS Sándor = *Testes könyv II.*, szerk. KISS Attila Atilla – KOVÁCS Sándor s.k. – ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus és JATE, 1997, 145.

⁷⁵ GROSZ, Elisabeth, *Szexuális viszonyok*, ford. BÁNFALVI Attila = *Freud titokzatos tárgya: Pszichoanalízis és szexualitás*, szerk. CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, Bp., Új Mandátum, 1997, 184–216. Vö. LACAN, Jacques – A fallosz jelentése, <http://orange.mtapi.hu/thalassa/archivum/9823/02lacan.htm>.

alkalmas jelölőnek tekinthető ebben az értelemben.⁷⁶ A nő „testetlensége”, hiánya uralható, kézzel fogható formában „megteremtődik” a férfi *írása* által. Anélkül, hogy a nő beszédének tartalmát megismerné az olvasó, érzi hiány-létét mind a versbeszédben kibomló narratívákon belül, mind pedig azokon kívül. Amit az *én* elvenni kíván (a nő szavát), az az „elvevés” maga lesz, vagyis nem a nő szavait veszi el, hanem az azt megelőző pillanatot, a szó-hiányt birtokolja. A nő a szövegben mindig negativitásában, tagadásában és tagadottságában jelenik meg („*az határozta meg alapvetően milyenségedet, hogy már nem szerettél*”).⁷⁷ Vagyis a beszédének hiánya maga a jelentés („*és mikor végre megszólaltál és megszólaltam én is, mikor végre létrejött a kapcsolat és megindult a távközlés, szinte úgy éreztem, már nem érdemes beszélni, már mindent megbeszéltünk, még azt is, amiről nem lehet beszélni, ami a szavakon túl van és helyettiünk is beszél*”).⁷⁸ Mi az, ami valójában helyettük beszél? Az *én* akkor tud beszélni, ha csak az egyik szólamot jeleníti meg. Mindenképpen imaginatív síkon képes irányítani az eseményeket. Ez beszél a beszéd helyett. A férfi akkor tudja felismerni a *te-t te-ként*, amikor hallgat („*és te is csak álltál némán, de ahogy ott álltál velem szemben, az utcai lámpa fényében, hirtelen ismét megláttalak és a tudatomig hatolt, hogy te vagy az*”).⁷⁹ Valójában így érti meg („*egész úton hallgattál, már-már sajnáltalak, hogy annyira hallgatnod kell, de nem értettelek félre*”).⁸⁰ Ezáltal az illuzórikus idillt a nő némasága biztosítja („*nem szóltál egy szót sem [...] némán lépkedtél mellettem, lényed betöltötte lényemet*”).⁸¹ Más esetben pedig bevallja, hogy a nő hiánya a férfi teremtő képességének (írásának) alapja: „*azzal töltöttem ki hiányodat, hogy hiányodról gondolkodom*”(Azt kérded). Coseriu azt írja, hogy „valójában a nyelv sokkal inkább egyszerre alapja és elsődleges kifejezése a társadalminak, az emberek együtt-létének és az egyes nyelv nem kényszerként kötelező, hanem szabadon elfogadott kötelezettségként [...]. A nyelv tehát az interszubjektivitás kifejez(őd)ése, mégpedig a történeti áthagyományoz(ód)ás és a jelenkori-

⁷⁶ „A fallosz a különböző társadalmi struktúrákban a hatalomhoz és az önmeghatározáshoz való hozzáférés jelenlétének és hiányának jelölőjeként látszik funkcionálni.” De mindez csak a másik közvetítésében lehet jelölő. Ezért van szükség a hiány fenntartására, hogy legyen mit betölteni. „Ez a fallosznak *lenni* és a falloszt *birtokolni* közötti különbség, egy nem-szimmetrikus hierarchia a szubjektum (aki a falloszt, a vágy tárgyát »bírja«) és a tárgy (»aki« a fallosz, a vágyott tárgy) között.” GROSZ, *i. m.*, 186., 195.

⁷⁷ ORAVECZ, *i. m.*, 59.

⁷⁸ *Uo.*, 14.

⁷⁹ *Uo.*, 40.

⁸⁰ *Uo.*, 41.

⁸¹ *Uo.*, 97.

közösségi, amely ugyancsak történeti jellegű, irányában.”⁸² Minthogy a nő szövegtest, csak olvasatai lehetnek. Ugyanakkor a több alakba szétszóródott férfi és a szintén több alakból összeálló nő „története” egyetlen olvasatot kíván létrehozni. Ezt képezi le az írás aktusa is. A férfi írja meg a nőt, és a férfi is olvassa a nőt. A férfi ad neki hangot, tulajdonságokat, személyiséget és amennyiben úgy dönt - mivel hatalmában áll -, mindezt el is veheti. Mindez érthetővé válik, ha Coseriu alapján elfogadjuk az egy-nyelvi-beszélés gondolatát: „[...] a naiv tudat a nyelvet gyakran az egyes nyelvvel, mégpedig a sajátal azonosítja: akik az illető nyelvközösséghez tartoznak, azokat „beszélőknek” (vagy sőt „az embereknek”) tartják, miközben azokat, akik ezt a nyelvet nem beszélik, „némáknak”, „nem-beszélőknek nevezik”, „barbároknak” nevezik; vagy csupán a saját nyelvet tartják a megjelölt dolgok lényegével megegyezőnek – mint „természetes nyelvet”, míg más nyelveket pusztán önkényes nómenkultúráknak tekintenek.”⁸³ Mindez igazzá válik a férfi-női nyelv esetében is. Az így felmerülő problémára az *én* is rájön: az addig legitimált nyelven nem alkothatja meg sem a nő alakját, sem önmagát, mert az egyszerűen már kiüresedett. Ha a (szerelmi) nyelv, mint az ideális nyelv megvalósulása konstatálódik, objektív történeti jelenség lesz, egy „történelmi tárgy”. Mindez azt jelenti, hogy a szerelmes-versbeszéd eldologiasodik, egy „főnévi fogalom”⁸⁴ válik, vagyis nem működés és tevékenység lesz, hanem egy konstans dolog. Mintha determinálná a változatlanságot, mely nem a nyelv természetes közege. Ha tárgyként kezeljük a (szerelmi) nyelvet, az lesz a következménye, hogy eloldódik a beszédől.⁸⁵

⁸² „A nyelv, jóllehet a lét megragadása/megértése azonban nem egy abszolút szubjektum, és nem is az empirikus egyes, hanem a történeti ember részéről, amely éppen ezáltal egyúttal közösségi lény is.”, COSERIU, Eugenio *Az ember és a nyelv*, ford. LŐRINCZ Csongor, Szépliteratúrai ajándék, 1998/2—3, 36. Gayle Greene és Coppelia Kahn szerint az irodalmi diskurzus alapvetően maszkulin, annak ellenére is, hogy azt gondoljuk, a szövegek „univerzális emberi igazságokat” fogalmaznak meg. „»Storytellers« in western culture, however, as often legitimize the dominant culture as challenge it; even when literatura is potentially subversive, it has been made to function as part of a literary tradition that inscribes the dominant ideology and marginalizes women. [...] Moreover, literary history has canonized, designated as »great«, certain texts which are claimed to embody »universal human truths«; but such truths only appear so because of their congruence with the dominant ideology.” GREENE, Gayle, KAHN, Coppelia, *Feminist scholarship and the social construction of woman = Making a Difference: Feminist literary criticism*, szerk. GREENE, Gayle, KAHN, Coppelia, London, Methuen, 1985, 21.

⁸³ COSERIU, *i. m.*, 26—27.

⁸⁴ *Uo.*, 26—27.

⁸⁵ *Uo.*, 26—27. Kulcsár-Szabó Zoltán szerint pedig magát a beszédaktust „fagyasztja le” a másik ilyesfajta behelyettesítése. Vö. KULCSÁR-SZABÓ, „*Én*” és a hang..., *i. m.*, 109.

A maszkulin nyelvezet végig performatív aktusok révén tartja fent azt a szexuális feszültséget, amelyet a feminitás nyelvének hiánya okoz.⁸⁶ De a maszkulin nyelv önmagában már nem elégséges ahhoz, hogy kitöltse a hiányt. Bourdieu azt állítja a maszkulin pozíció kapcsán, hogy „a férfirend ereje megnyilvánul(t) abban is, hogy nem tart(totta) szükségesnek (az) önigazolást”, tehát nem kellett kifejeznie szexusát, hiszen „nem szorul(t) rá arra, hogy legitimációjáért szót emeljen”.⁸⁷ A korábban felhozott példák arra mutatnak rá, hogy a kötetben megkérdőjeleződik a férfirend fenntarthatósága, amelyet nem egy női rend hajt az uralma alá, hanem a rendszer önmaga fenntarthatatlanságától omlik össze. A megingott férfi mindenáron igyekszik fenntartani hatalmát: nyelvével a textuson, a nő textus-hiányán, cselekedeteivel pedig a szövegekben megjelenő szexuális tartalmon, a folyamatos önkielégítéssel igyekszik rögzíteni a korábbi erőviszonyokat.⁸⁸ A performatív aktusok úgy jelennek meg, mint egy rítus ismétlései.⁸⁹ Az ismétlés önleplezővé válik, hiszen amit a nyelv igyekszik eltüntetni, elfedni, azt a test mozdulatai, a szavak mellé társuló cselekvések leleplezik: „A nyelv révén bármit megtehetek, *de a testemmel nem*. Amit elrejtetek a nyelvem segítségével, azt elárulja a testem.”⁹⁰ A kötet egyik szövege pedig éppen ezt demonstrálja, hiszen az *én* elfojtásra ítéltetett szexuális vágyait alvó kisfia testének mozdulatai juttatják eszébe. A kisfiú ösztönös rángásai az *én* egykori férfiasságának, nemzőképességének, szexusa biztosságának megtestesülése. Az *én* passzív megfigyelői pozíciója, a szituáció viszont jelenbeli kasztráltságát fejezi ki. Ebben a jelenetben mintegy hallgatólagosan átörökíti a fiának azt, amit az *én* elvesztett: „*szakasztott olyanok voltak a mozdulatok, ugyanolyan leplezetlenek, célirányosak, személytelenek és vakok, mint azok, amelyekkel téged boldoggá tettem, mikor őt nemzettem, és amelyek most ágyékom börtönében raboskodnak, és nincsen szabadulásuk, mert nem nyitod meg ajtajukat.*”⁹¹ Itt válik érdekessé az, amit Barthes mond a szerelmesről: „Egyszerre két szubjektum vagyok tehát: az anyaiságra és a nemiségre is vágyom. (A szerelmest úgy is meghatározhatnánk: gyermek, akinek erekcója van: ilyen volt

⁸⁶ A nyelv ilyesfajta erejét Menke is kiemeli: „Már értjük, milyen iszonyú performatív ereje tud lenni a beszéd alakzatainak. A trópusok hajlamosak materializálódni a való világban.” MENKE, *i. m.*, 105.

⁸⁷ BOURDIEU, *i. m.*, 17.

⁸⁸ Freud szerint a maszturbáció távolabb áll a női természettől, hiszen azt a férfi szexualitása elleni lázadásnak lehet tekinteni. Vagyis az 1972. szeptemberben gyakran megjelenő önkielégítő aktus is egyértelműen egy maszkulin világ reprezentálásához járul hozzá. Vö. FREUD, *A nemek közötti...*, *i. m.*, 201.

⁸⁹ „A konstrukció nem csak időben zajlik, hanem időbeli folyamat, ami normák ismétlődése révén zajlik: eme ismétlődés során a szexus egyszerre keletkezik és destabilizálódik.” BUTLER, *i. m.*, 23.

⁹⁰ BARTHES, *Beszéd-töredékek...*, *i. m.*, 62.

⁹¹ ORAVECZ, *i. m.*, 57.

az ifjú Erósz is.)”⁹² Az *én* („atya”) és a fiú alakja összefonódik, amely által megtestesül mind az anyára, mind a nőre vágyó maszkulin szubjektum. Mivel az utolsó szövegekben a nő társként nem biztosítja a férfi szexusát, az más nőknél keres kielégülést, de az ejakuláció előtt (mivel a *te* a gondolataiban van), a *te* nevét mondja ki („*a neved önkéntelenül ki nem szaladt a számon*”), amely észhez téríti a beszélőt („*én abban a pillanatban kijózanodtam*”) és rájön, hogy a nő eszköze kielégülésének („*hiába van alattam, önkielégítést végzek, és ő, mint valami tárgy, csupán eszköze e szánalmas műveletnek*”).⁹³ A nő a férfi kezének kiterjesztése, a férfi cselekvésének médiuma lesz. Kittler a gépírónővel kapcsolatban említi meg azt, hogy a nő médiumként, „hordozóként” szolgál a férfi számára.⁹⁴ Pierre Bourdieu szerint olyan mértékben a szexuális különbözőségek szabta normák között élünk, hogy bizonyos értelemben minden „szexualizált”. Bourdieu kijelentése és a fentebb idézett szövegrész alapján feltételezhető, hogy a kötetben a szerelmes-versbeszéd önkielégítő volta leplezi le önmagát, hiszen a megírás aktusa egy vágy kielégítésére szolgál.

Az *én* végül szembesül a ténnyel, hogy a beszédaktusok nyelvi performatívumai az ismétlések által kiüresedtek („*nem találom már többé a kaput, melyen át kicsaltál és a hús hívását követve magaddal vittél a szenvedély világkörüli útjára, ahonnan kifosztva, fáradtan, egyedül tértem meg.*”) ⁹⁵ Az *én* maszkulinitása már csak az önkielégítés igazolásában történhet meg, amelyet pontosan részletez (*Most arról*). A szöveg egy vallomás arról, hogy a szexus folyamatos performatív biztosítása és konstatálása mennyire terhes a szubjektum számára: „*Most arról, amiről végképp nem illik, de mégis kell, hogy tudd, milyen s miként, hogy valamelyest megosszam veled a terhet, melyet rám ró, részletekbe menően, amennyire kell.*”⁹⁶ Az idézett szöveg felfedi, hogy a forma nem önmagában áll, hogy a forma egy test, melynek

⁹² BARTHES, *Beszédtröredékek...*, i. m., 129.

⁹³ *Uo.*, 63. Hasonló példa, amikor a nő eszköz volta már bizonyítottan, miután betölti funkcióját, abban a pillanatban funkcióját is veszti és egy zavaró tényezővé válik, pl. (*Késő este volt már*). *Uo.*, 82.

⁹⁴ „It was only to be expected that after the engineer had taken the very symbol of feminine skill out of women's hands a colleague would come up with the idea of replacing the pen as well, the symbol of masculine intellectual production, with a machine.” [...] „On one side is writing that occupies the place of madness and incessantly dissolves into its nothingness. On the other side, the processing of texts begins, which is no less transitory, only a medium among media.” [...] „A woman who knows nothing of the thought or life of the one who dictates takes up the chaos of memoirs with clever ears and crystalline logic.” KITTLER, Friedrich A., *Discourse Networks 1800/1900*, California, Stanford University Press, 1990, 351., 363., 368. (A citátumok a *Queen's Sacrifice* c. fejezetből valók.)

⁹⁵ ORAVECZ, i. m., 95.

⁹⁶ *Uo.*, 111.

testisége, tartalma van („mert ez is hozzá, hozzám és hozzád tartozik”). Már-már hiperrealista pontossággal szembesít azzal, hogy mennyire megalázó, nevetsége és valóban üres művelet a szexus biztosítása: „*igazítok az olvasólámpán, sok múlik a megvilágításon, aztán fellapozom a könyvben azt a fejezetet, amelyikben a boldogtalan M. a felette levő lakásból lehívja a kevésbé boldogtalan V. számára vadidegen, de mindenre kapható tüzes E.-t, és hármásban szeretkeznek tovább, oldalt fekve maradok, ahogy voltam, de jobb könyökömmel kissé megtámasztom a felsőtestem, letolom a pizsamám, bal kezembe veszem a hímveszőm, tekintetemet előbb a képekre, majd a szövegre szegezve képzeletben levetkőztetem és magamévá teszem a fotómodellt, a manőkent, kielégítem a trió két nőtagját, és csak azután következél te, akit nem idézhet meg se kép, se szó, csak azután gondolok rád, mikor már nem kellene, mikor már felesleges, mert megy már minden olajozottan, megy már magától.*”⁹⁷ A szexualitás és a képzelet összefonódik, szexualizált a magazin képe és a regényrészlet is, hiszen szexuális vágyat ébresztenek, majd pedig a szexus tárgya és eszköze lesz mindkettő. Az egyetlen, amely már nem képes tárgy lenni, az a nő. A nő helyettesíthető, de nem behelyettesíthető. Végül az én fel is hagy a próbálkozással: „*utadra engedtelek, már szabad préda vagy, nekem is, már csak a hímet ingerled bennem, már csak az mászik rád, teper le, liheg, mozog, fújtat, izzad ilyenkor a másikkal egy ütemben, az ken, maszatoz össze, áraszt el nedvével képzeletben.*”⁹⁸

A nem-beszélés⁹⁹, a hallgatás mint fenyegetés

„A nem beszélés pedig – felnőtt, normális és éber embereknél – *hallgatást* jelent, azaz vagy a beszéléssel-való-felhagyást vagy még-nem-beszélést. Ez tehát egy negatív meghatározás mint a beszéléstől való elhatárolódás vagy annak megszüntetése.”¹⁰⁰ Coseriu alapján a nem-beszélést egyértelműen a nőiség specifikumaként határozhatjuk meg (hiszen a nő fogalmi meghatározása alapvetően a negativitás kategóriáin és konnotált jelentésein belül ment végbe).¹⁰¹ A nő az, aki nem rendelkezik nyelvvel, mert a nem-beszélés nem tekinthető

⁹⁷ Vö. KULCSÁR-SZABÓ, „*Én*” és a hang..., i. m., 111.

⁹⁸ ORAVECZ, i. m., 112.

⁹⁹ A „beszélést” a feminista kritika értelmében vett „hang” metaforájaként használom.

¹⁰⁰ COSERIU, i. m., 25.

¹⁰¹ Freud leírásában a gyermeki fejlődés során a lány hiányosságai alapján határozza meg önmagát, és így jön létre a személyisége (péniszirigység, kisebbrendűségi érzés, a klitoris alsóbbbrangúsága, Ödipusz-komplexus elfojtása). Vö. FREUD, *A nemek közötti...*, i. m., 198–203.

nyelvnek, nincsen tulajdonképpen jelentése, jelölete.¹⁰² A „még-nem-beszélés” a beszélést „végző” által irányított „nem-cselekvés”, szabályozott hallgatás (de ez is hangot feltételez, akár közlési szándékot is), a másik hatalma afelett, hogy mikor beszélhet a még-nem-beszélő. A „beszéléssel-való-felhagyás” gesztusa képességet sejtet a döntéshozatalra, amellyel olyan szubjektum rendelkezik, akinek hatalmában áll mind a beszélés, mind a nem-beszélés. Susan Gal tanulmányában azt fogalmazza meg, hogy „a feminista történészek újra felfedezték a nők szavát”. A nők „szava” az adott kontextusban a tudat metaforájaként értelmezhető.¹⁰³ Nem feltétlenül csak a beszéd, a megszólalás az (pontosabban a feminista kritika értelmében vett hang), amely tudatot feltételez, hanem a szándékos meg-nem-szólalás. A szándékos meg-nem-szólalás, mint arra Susan Gal is rámutat, több kultúrában, beszédhelyzetben kifejezési eszköz, sőt, a hatalom érzékeltetése is lehet. A „hall”, „hallgat” szó jelentéseiből kitűnik, hogy a hallgatás éppúgy, mint a beszéd, mindig valakire vagy valamire irányul. Éppen ezért nem szabad ugyanazt a jelentést tulajdonítani a hallgatásnak és a csendnek. Csend ott is van, ahol nincsenek szubjektumok, de a hallgatás mindig létet feltételez. Természetesen a tárgyak is „szoktak” hallgatni, de ez valójában antropomorfizáló cselekvés-tulajdonítás. A hallgatás a csenddel ellentétben reagálásnak is tekinthető, amely mindenképpen viszonyt feltételez. Ez a viszony nem szükségképpen irányul a másikra, a hangot éppen tulajdonlóra, hanem akár a hallgató önreflexiójának kifejezése is lehet. Ezek alapján a nő hallgatása nem feltétlenül és kizárólagosan a megfosztottságát fejezheti ki a cselekvő (beszélő) pozíciótól, hanem szubjektumi pozíciójának, létének igazolását, miképpen képes nem-beszélni saját akarata szerint. Persze az 1972. szeptember szövegeinek versbeszédében csak a maszkulin szólam van

¹⁰² COSERIU, i. m., 25.

¹⁰³ Susan Gal a társadalmi gyakorlatban és kontextusban vizsgálta a beszédet és a hallgatást, az ő vizsgálódásai éppen ezért részben eltérnek az én megállapításomtól, de a kiindulási pont közösnek tételezhető: „[...] Úgy tűnik, hogy a hallgatás [...] különböző intézményi és kulturális kontextusokban más-más jelentéseket vesz fel [...]. Maga a hallgatás és a némaság nem feltétlenül a hatalomnélküliség jelzése. [...] Valójában még a látszólag legnémbább nyelvi jelek is stratégiai cselekvések, melyek kulturális és intézményi kontextusokra adott válaszként jönnek létre.”, GAL, Susan, *Beszéd és hallgatás között*, ford. REMÉNYI Andrea Ágnes, Replika, 2001/45—46, 164—165. Kristeva pedig az idegennel kapcsolatban említi meg a hallgatást: „Szavaitoknak nincsen folytatása, még ha szótlanságuk már önmagában is elkápráztat bárkit, nincsen hatása [...]. „Így, két nyelv között, elemetek a csend. [...] „Ki hallgat titeket? Legfeljebb megtűrnek. Egyébként is, valóban beszélni akartok?”, KRISTEVA, Julia, *Önmaga tükrében idegenként*, ford. KUN János Róbert, Bp., Napkút, 2010, 18—24. Chowning szerint pedig három megközelítésmódja lehet a hallgatásnak: pszichoakusztika, zenei pszichológia (elvárásokkal teli hallás), fenomenológia (a hallás tárgyának keresése), kommunikáció (csendben lét). Vö. KOVÁCS Balázs, *Chowning és az elektroakusztikus zene auditív fordulata = Médium, hang, esztétika: Zeneiség a mediális technológiák korában*, szerk. BATTÁ Barnabás, Szeged, Universitas, 2009, 172.

jelen, vagyis nem feltétlenül tekinthető a nő nem-beszélése intencionált hallgatásnak, de Kulcsár-Szabó Zoltán utal rá, hogy a „lírai beszédhelyzet ebben az esetben vélhetőleg egy dialógus nyomaként és annak létrehozásaként mutatkozik meg”, tehát mint nyom, a női beszéd és (intencionált) beszéd-hiány (lehetősége) jelen van.¹⁰⁴ A hallgatásnak mindig oka van, amely nem minden esetben ismert (uralt), és ez a megfeyjhetetlen ok tartja bizonytalanságban azt, akinél a hang hatalma van. A még-nem-beszélés csupán feltételezi, hogy a későbbiekben beszéd lesz a hallgatásból. De ugyanakkora esély van arra, hogy a nem-beszélés egy konstans állapot marad. Míg a másik beszél, addig a hallgatás passzív befogadást feltételez, de a másik beszédére nem-reagálás viszont már akár aktív nem-beszélésnek tekinthető. Az addig beszélő elveszti hatalmát és uralmát a „dialógus” felett, ha a hallgatás a -kényszer megszűntével - továbbra is fennáll. Nem tudhatja, hogy szavainak passzív elfogadása, vagy szavainak hallgatással való elutasítása történt meg a *másik* részéről. A hallgatás (passzív, befogadó) mindig is a nőiség specifikuma volt, az elhallgattatás (aktív, erőszakos) pedig a maszkulinitásé. Így érthetővé válik a hallgatás feminitásának eredendően fenyegető jellege, amely akár az elhallgattatás megsemmisítésére is képes, hiszen általa elveszti funkcióját. Az elhallgattatásnak addig van érvénye, ameddig tart, vagyis folyamatosan fenn kell tartani ezt az állapotot. Az kötet szövegeiben „hallható” hangról azért érdemes beszélni, mert míg a beszélt nyelv a társadalmi viszonyok leképeződése, egyfajta tükre azoknak, addig a leírt nyelv ezen viszonyok rögzítése – a maszkulinitás dominanciájának nyelvi megjelenítése.

Az 1972. szeptember minden szövege egy-egy (vers)mondat.¹⁰⁵ A „megszólaló” én soha nem kap választ a mondataira, amelyek kivétel nélkül kijelentések. Látszólag van egy címzett, de valójában lehetetlen, hogy a nő válaszolhasson. Minden gesztus a *másik* elhallgattatására irányul. A mondatokra jellemző tautologikusság arra enged következtetni, hogy a férfi nem akarja abbahagyni a beszédet, mert a szituáció, a nő addig uralható teljesen,

¹⁰⁴ KULCSÁR-SZABÓ, „*Én*” és *hang*..., i. m., 107–108.

¹⁰⁵ Fónagy Iván a lírai szövegekben felmerülő cselekményességet így határozza meg: „A szó szoros értelmében vett lírai költemény nincsen cselekvéshez kötve, arra sem köteles, hogy eseményeket soroljon fel. [...] A nyelv linearitása eleve biztosítja a kifejtés fokozatosságát, feszültségek keletkezését és oldását. A leírás nyelvhez kötöttsége pedig traszpozíciót, értelmezést kíván.” [...] Az összefüggéstelen, gyakran eleve homályos, kijelentések többféleképpen is összefüggésbe hozhatók. Ugyanakkor az összefüggéstelenség, szétdaraboltság költői szándéknak felel meg, a közlés szerves része.” FÓNAGY Iván, *Belső forma: Lírai cselekmény* = Üö., *A költői nyelvről*, Corvina, Egyetemi könyvtár, 382., 404., 409. Oravecz esetében nem a szó szoros értelmében vett lírai költeményekről van szó, hanem prózaversekről, amelyekben gyakran események felsorolása történik meg, de mindezek líraiságát a harmadik idézet erősíti meg, hiszen a kötet struktúrája tudatos *költői* eljárás eredménye.

addig biztos a domináns pozíciója, ameddig beszél.¹⁰⁶ Barthes alapján az írás aktusa az, ami destabilizálja a beszédhelyzeteket: „Nem tudom *megírni magam*. Miféle én lenne az, aki megíródna? Ahogyan szép lassan beszüremkedne az írásba, az írás kiüresítené és összezsugorítaná, hiábavalóvá tenné; fokozatos lealacsonyulás menne végbe, melybe lassan a Másik képe is bevonódna (amire írunk, azt egyszersmind tönkre is tesszük), és csömör lépne fel, ami végső soron ahhoz a kérdéshez vezetne, hogy: *mire jó ez?* [...] az írás nem kompenzál, nem szublimál semmit, hogy pontosan *ott van, ahol te nem vagy* – íme az első lépés az írás felé.”¹⁰⁷ A férfi írása úgy jelenik meg, mint a maszkulinitás hangjának performativitása, teleírja az üres lapot, „belebeszél” a hallgatásba, kitölti a hiányt – melyeket mind ő alkotott meg. Az *én* csak a már kiüresített nő (szöveg)testében képes beszélni. De végül nem csak a (szöveg)test ürességével (amelyben szavai elfértek és kitöltötték), hanem a forma defigurálódásával (minthogy szavai kiüresedtek) kell szembesülnie. Az *én* a semmiben beszél, a semmi figurációjában. Mindezt azután ismeri fel, hogy a szexus performatív biztosítása a legmegalázóbb (vagy legironikusabb) módon megy végbe (*Most arról*). Ez után a jelenet után egyfajta beletörődés veszi kezdetét. A rezignált, lemondó *én* hangja az elmúlással, hangjának szükségszerű elmúlásával szembesül. A tárgyak „elhallgatása” felkészülésnek tekinthető a nő hallgatására. Az *én* mintha felajánlaná magát a nő beszédének befogadására (mely alapvetően lehetetlen, hiszen nincsen egy biztosított referenciával rendelkező *te*), miáltal a férfi kerül(ne) a hallgató szerepébe. De ha a nő nem szólal meg, akkor az *én* a hallgatást hallgatja. Ez a (lét)bizonytalanság elviselhetetlen a szubjektum számára, hiszen a hallgatás, a dialógusba lépés megtagadása a létét lehetetleníti el. Ezért választja az *én* a végső hallgatást, a csendet. Teljességének nemhogy a halálát, hanem pillanatnyi megkérdőjeleződését is képtelen elfogadni, így ismét a nőt fosztja meg a válaszadás lehetőségétől.

Az utolsó szövegek először az *ént* körülvevő tárgyak elhallgatásáról szólnak: [...] *elhallgattak a házban a rádiók, véget ért a sürgés-forgás, megszűnt az ajtócsapkodás, elnémult a lábdobogás, nincs több áthallás [...]*.¹⁰⁸ Mindez végül az *én* teljes elhallgatásához

¹⁰⁶ „A hang tropológiája áthelyezi a hangot a retorikába; mint a retorika a hang jelen-nem-lévőségéről beszél, olyan távolságról a hangban, amely ismétlésként (ilyenek a visszhangok is) van belevésve. MENKE, i. m., 118.

¹⁰⁷ BARTHES, *Beszéd-törédek...*, i. m., 122–124. Barthes a távollétről így ír: „Csakhogy a távollét tartós, valahogy el kell viselnem. *Manipulálni* fogom tehát: az idő kizökkenését nyüzsgéssé alakítom át, ritmust viszek bele, színpadra léptetem a nyelvet (a nyelv a távollétből születik [...]) a távollét aktív gyakorlattá, *elfoglaltsággá* válik (amely megakadályoz abban, hogy bármi mást csináljak) [...]” *Uo.*, 31–32.

¹⁰⁸ ORAVECZ, i. m., 113.

vezet: [...] így szoktatom magam ahhoz, ami rám vár, a visszavonuláshoz, az összezsugorodáshoz, az eltűnéshez [...].¹⁰⁹ Az idézett szöveg (Reggel, kilenc óra) intertextuális kapcsolatba hozható József Attila *Ódájával*. Apró utalások, allúziók vezethetnek ehhez a következtetéshez: „álomban egy áttetsző, élő falat láttam” – „Itt ülök csillámló sziklafalon” vagy „így szoktatom magam ahhoz, ami rám vár” – „Szoktatom szívemet a csendhez”.¹¹⁰ József Attila verse hasonlóan imaginatív síkra helyezi a szexualitást („Nem oly nehéz - / idesereglik, ami tovatűnt, / a fej lehajlik és lecsüng / a kéz. // Minden mosolyod, mozdulatod, szavad / őrzöm, mint hulló tárgyakat a föld. / Elmémbe, mint fémbe a savak, / ösztöneimmel belemartalak, / te kedves, szép alak, / lényed minden lényedet kitölt. // hogy bejárhatom a semmiség ködén / termékeny tested lankás tájait”). A mondat szerkezetek, a mondatok felépítése is egyezést mutat, hiszen mindkét szöveg egy maszkulin nyelvet, egy férfi beszédet reprezentál. A mondatok igei állítmánnyal kezdődnek, nincsenek módosító, relativizáló elemek, amelyek a női nyelvet jellemzik.¹¹¹ A nyelv lesz az egyedüli „hely”, ahol a maszkulin szubjektum férfi lehet. A korábbi szövegekben már belecsúszott a feminin pozícióba, amelyet performatívumokból építkező férfias nyelvvel igyekszik kompenzálni. A szövegbeli *én* még az utolsó szövegekben is a saját hallgatását és a megteremtett csendbe zárkózást, majd az abban való feloldódást választja: „Már csak azt kívánom, ami jön még, a lassú elszakadást, a szörnyű befejezést, a teljes vereséget, a személyeset, a rám mértet, az enyémet, melyet mindig elhárítottam magamtól, azzal szeretnék szembenézni, egy ketrechen élni, mint egy fenevaddal, azt etetni, gondozni, megszelídíteni, attól tanulni, míg el nem jön az idő, mikor önként lemondok mindenről, amihez még ragaszkodom [...] és nem lesz többé se múlt, se jelen, se gyönyör, se kín, és te sem leszel, mert nem akarom, hogy légy, csak jövő lesz,

¹⁰⁹ Uo., 114.

¹¹⁰ Az 1972. szeptember szövegének egészével kapcsolatba hozható sorok találhatók az *Ódában*: „A pillanatok zörögve elvonulnak,/de te némán ülsz fülemben.” „Ízed, miként barlangban a csend/számban kihűlve leng”, „tartalmaidban ott bolyong/ az öntudatlan örökkévalóság”, „De szorgos szerveim, kik ujjászülnék/napról napra, már fölkészülnek,/ hogy elnémuljanak.” JÓZSEF Attila *Minden verse és versfordítása*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 361–365.

¹¹¹ Az *Óda* kezdő sorai nagy részben igei állítmánnyal kezdődnek: („Itt ülök / Szoktatom / Nézem / látom / Szeretlek / őrzöm” stb.) Uo., 361–365. Az igékhez társuló alany pedig ezekben az esetekben az *én*. 1972. szeptember szövegeiben már a címet adó kezdő szavak mutatják a szöveg nyelvének maszkulinitását: „Jól emlékszem”, „Ott álltam”, „Szerettem előtted”, „Bevallom, még mindig”, „De én nem akarom”, „Felhoztam akkor”, „Ha belegondolok”, „Nem adok neked igazat”, „Nem járok már”, „Fogy időm”, „Már csak azt kívánom”. ORAVECZ, i.m., 15., 24., 34., 56., 60., 63., 67., 96., 112., 116., 118. (Az idézett szövegrészek egyben a szövegek címei.)

*szép és könnyörtelen.*¹¹² A végső csend azt a célt szolgálja, hogy kizárja a nő hallgatásának, pontosabban hallgatása meghallásának lehetőségét. Vagyis a nő elhallgattatása nem a nő nem-beszélésére irányul, hanem arra, hogy hallgatása is irányított legyen.¹¹³ A nő hallgatása nem történhet meg a „saját nyelvén”, mert az kiszámíthatatlan. De az *én* végül nem képes elviselni a nő hallgatásának esetleges meghallását. A (vers)mondatok a végső hallgatásba, a csendbe torkoltnak.¹¹⁴ Ha az *én* megszűnik, akkor a *te* nem képes a hallgatás válaszával élni, nincsen viszony, tehát nem csak a nő szavát veszi el, hanem szavainak hiányát is uralja.

„A recepció jelentős része Oravecz 1972. szeptemberét a magyar szerelmi költészet hagyományával összefüggő olvasói elvárások megtöréseként interpretálta.”¹¹⁵ A kötet végére az a versbeszéd, amely szabályozott, befogadói szerepkörbe szorítja a nőt, a *te*-t, a címzettet, érezhetően folytathatatlan, unalomig ismételt aktussá válik. Tehát csakis önfelszámoló lehet. Az intertextuális kapcsolatok, a kötethez választott mottó viszonyítási pontok kijelölésének is tekinthetők: „...*valami tegnap, mely mintha ma lenne...*”. A mottó nem csak a szövegekben megkonstruált és beszélő *én*(ek) azonosságára, a beszédhelyzetek hasonlóságára utalhat. A szerelmi lírával kapcsolatos olvasói elvárások megtörése abból fakadhatott, amit a mottó kifejez, és amivel a kötet tulajdonképpen szembemegy. Hiszen mindig ma *van*. Az ismétlés, a performatív aktusok mindig is jellemzőek voltak a szerelmi líra nyelvére. Oravecz kötete az emlékezőtechnika és az antipoétikus nyelvhasználat által felerősíti mindezeket, így láthatóvá válik folytathatatlanságuk.¹¹⁶ A szövegek a lírai beszéd valamennyi tipikusnak tekintett jegyét

¹¹² ORAVECZ, *i. m.*, 118.

¹¹³ Mintha a szerelmi líra alapvetően így működne. Erre legjobb példa Szabó Lőrinc *Huszonhatodik évének* (vers)beszédhelyzete, hiszen a nő hallgatásának biztos uralása után lehetséges a beszélés. A nő nem a férfi nyelvén beszél, hanem ahhoz képest. De a férfi nyelvén hallgat, a férfi nyelvén „nincs”. A férfi szavakkal irányítja a nem-beszélést, és tettekkel a nem-cselekvést. A szerelmi líra sosem akarja a *te* ottlétét, hiszen csakis hiányában képes beszélni, vagyis célja pontosan a hiány fenntartása. Mintha a szerelmi líra maga a *te* (a nő) lenne. Vö. BARTHES, *Beszéd-töredékek...*, *i. m.*, 131–132.

¹¹⁴ Kulcsár-Szabó Zoltán eltérő módon jut erre a következtetésre: „A kötet végére teljesen »visszavonuló« lírai én azzal, hogy elutasítja az emlékezést, tulajdonképpen kommunikációképtelen állapotba kerül.” KULCSÁR-SZABÓ, *Oravecz, i. m.*, 144.

¹¹⁵ PATAKI, *i. m.*, 58. Más esetben pedig a kritika a szexualitás magyar költészeti nyelvének megalkotását látta a kötetben. Vö., KULCSÁR-SZABÓ, *Oravecz...*, *i. m.*, 130.

¹¹⁶ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, „*Én*” és *hang*..., *i. m.*, 105. Kulcsár-Szabó Zoltán szerint Oravecz prózaversei „nem a »megverselt« változatokhoz képest »prózaik«, hanem csupán láthatóvá teszik azt a „prózaiságot”, amely a verseket is elsődlegesen alakította.” *Uo.*, 112.

„eltúlozzák”, amelyeket a prózanyelv még jobban kiemel és akár ironikussá is tehet.¹¹⁷ De Man szerint „mindig legalább két szöveg létezik, függetlenül attól, hogy megíródott-e a mind a kettő; a két szonett közötti kapcsolat [...] minden szöveg alapvető jellegzetessége. Minden szöveg, mint szöveg megértésre kényszeríti az olvasást.”¹¹⁸ Szabó Lőrinc *A huszonhatodik évében* vagy József Attila *Ódájában* „megtalálható” minden lírai elem, amelyek „alá becsúszik” az 1972. szeptember mint infraszöveg. Ahogy kapcsolatot próbál teremteni köztük az olvasó, úgy az értelmezhetetlen lírai olvasatát hozza létre: a szerelmi líra olvasatát és olvasási módját – a nő olvasását.¹¹⁹

¹¹⁷ Az irónia problémáját már Pataki Viktor is megemlíti tanulmányában. Vö. PATAKI, i. m.. Fónagy Iván Trakl verseivel kapcsolatban fogalmazza meg azt, hogy a „szerkezettelenség a versek felett lebegő irónia”. Mindezt Spitzer megállapításai alapján mondja, aki Trakl verseit elemezte. Vö. FÓNAGY Iván, *Belső forma...*, i. m., 405. Oravecz költészetében található olyan vers, mely Georg Trakl-ra utal (*Trakl Budapesten*). Trakl is azok közé tartozik, akik Kulcsár-Szabó Zoltán monográfiája alapján nagy hatással voltak Oravecz költői hangjának alakulására. Vö. KULCSÁR-SZABÓ, *Oravecz...*, i. m., illetve Uő., „Én” és hang..., i. m., 105—106.

¹¹⁸ „[...] Valahányszor találkozunk egy olyan szöveggel, mint amilyen az *Obsession* – tehát mindig, amikor olvasunk – ott van alatta egy infraszöveg, egy hypogramma, amilyen a *Correspondances*. Azáltal, hogy ezt a kapcsolatot érzékelhető térbeli vagy érzékelhető időbeli fogalmak segítségével írjuk le, ahogy most is tettük – az *Obsession*, az emlékezés és elégikus gyász szövege emlékezetet ad hozzá a *Correspondances* idejének lapos felszínéhez – , egyszersmind hermeneutikai és megtévesztő lírai olvasatát hozzuk létre az értelmezhetetlennek.” DE MAN, Paul, *Antropomorfizmus...*, i. m., 392—394.

¹¹⁹ Mindezt érdemes összevetni Kulcsár-Szabó Zoltán írásával az 1972. szeptemberről: „Ha viszont ez a hierarchia már nem érvényes [...] akkor a »prózavers« kétféle kódja közül a »lírai« szükségszerűen egyfajta múltira irányultság jellegével ruházódik fel, hiszen azt a »költőiséget«, amelyre utal, már nem reprezentálja, csak mint egy már felbomlott (?) konvenciót, egy már távollévő »líra« nyomát.” KULCSÁR-SZABÓ, „Én” és hang..., i. m., 107.

Felhasznált irodalom:

- AUGUSTINUS, Aurelius, *Vallomások*, ford. VÁROSI István, Bp., Gondolat, 1987.
- BALÁZS Imre József, *Az Oravecz-állandó - Oravecz Imre leírás-versei a hetvenes években*, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:aLnysKFWMNjJ:adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf9135.pdf+&cd=4&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>
- BARTHES, Roland, *Az olvasásról*, ford. BABARCZY Eszter = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla – SZAMOSI Gertrud – SÁRI László, Bp., Osiris, 2002, 100—106.
- BARTHES, Roland, *Beszédtöredékek a szerelemről*, ford. ALBERT Sándor, Bp., Atlantisz, 1997.
- BÓNUS Tibor, *Archívum – a múlt megalkotása és a jövő emlékezete, Jacques Derrida Freud-olvasatai nyomá(ba)n = Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Bp., Balassi, 2003, 324—339.
- BOURDIEU, Pierre, *Férfiuralom*, ford. KISS Zsuzsa, Bp., Napvilág, 2000.
- BUBER, Martin, *Én és Te*, ford. BÍRÓ Dániel, Bp., Európa, 1994.
- BUTLER, Judith, *Bevezetés = Uő., Jelentős testek: A „szexus” diszkurzív határaitól*, ford. BARÁT Erzsébet – SÁNDOR Bea, Bp., Új Mandátum, 2005, 15—39.
- CHODOROV, Nancy, *A pszichoanalitikus feminizmus*, ford. ÖRLÖSY Dorottya = *Freud titokzatos tárgya: Pszichoanalízis és szexualitás*, szerk. CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, Bp., Új Mandátum, 1997, 146—161.
- COSERIU, Eugenio, *Az ember és a nyelv*, ford. LŐRINCZ Csongor, Szépliteratúrai ajándék, 1998/2—3, 25—38.
- CULLER, Jonathan, *A dekonstrukció = Uő., Dekonstrukció: Elmélet és kritika a strukturalizmus után*, ford. MÓDOS Magdolna, Bp. Osiris, 1997, 117-123.
- CULLER, Jonathan, *Líraolvasás*, ford. FÜZI Izabella = *Figurák*, szerk. FÜZI Izabella—ODORICS Ferenc, Budapest—Szeged, Gondolat—Pompeji (Retorikai füzetek 1.), 2004, 119—131.
- DE MAN, Paul, *Antropomorfizmus és trópus a lírában*, ford. NEMES Péter = Uő., *Olvasás és történelem: Válogatott írások*, Bp., Osiris, 2002, 369—395.
- DE MAN, Paul, *Esztétikai formalizálás: Kleist Über das Marionettentheaterje*, ford. BECK András, *Enigma*, 1997/11—12., 80—98.
- DERRIDA, Jacques, *A másik egy nyelvűsége: avagy az eredetprotézis*, ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán, Pécs, Jelenkor, 1997.
- DERRIDA, Jacques, *Az archívum kínzó vágya. Freud impresszió*, ford. BEREZKI Péter = Uő., *Az archívum kínzó vágya/Wolfgang Ernst Archívumok morajlása*, Bp., Kijarat, 2008, 7-104.
- FELSKI, Rita, *Literature after feminism*, Chicago, The University of Chicago Press, 2003.
- FÓNAGY Iván, *A költői nyelvről*, Corvina, Egyetemi könyvtár, 382—409.

- FÖLDES Györgyi, *Allegória, szimbólum, Kékszakállú* = Uő., *Textus, szimbólum, allegória*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2012, 193—231.
- FREUD, Sigmund, *A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye*, ford. PETŐ Katalin = Uő., *A szexuális élet pszichológiája*, Cserépfalvi, 1995, 193—205.
- FREUD, Sigmund, *A nőiség*, ford. Dr. LENGYEL József = Uő., *A lélekelemzés legújabb eredményei*, Nyíregyháza, Könyvjelző, 1993, 125—153.
- GAL, Susan, *Beszéd és hallgatás között*, ford. REMÉNYI Andrea Ágnes, Replika, 2001/45—46, 163—189.
- GREENE, Gayle, KAHN, Coppelja, *Feminist scholarship and the social construction of woman* = *Making a Difference: Feminist literary criticism*, szerk. GREENE, Gayle, KAHN, Coppelja, London, Methuen, 1985, 1—37.
- GROSZ, Elisabeth, *Szexuális viszonyok feminizmus*, ford. BÁNFALVI Attila = *Freud titokzatos tárgya: Pszichoanalízis és szexualitás*, szerk. CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, Bp., Új Mandátum, 1997, 184—216.
- HOLLAND, Norman N., *Egység Identitás Szöveg Én*, ford. TÖRÖK Attila = *Testes könyv I.*, szerk. KISS Attila Atilla – KOVÁCS Sándor s.k. – ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus és JATE, 1996, 283—307.
- JOHNSON, Barbara, *A vonatkozási rendszer: Poe, Lacan, Derrida*, ford. KOVÁCS Sándor = *Testes könyv II.*, szerk. KISS Attila Atilla – KOVÁCS Sándor s.k. – ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus és JATE, 1997, 141—193.
- JÓZSEF Attila *Minden verse és versfordítása*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 361—365.
- KITTLER, Friedrich A., *Discourse Networks 1800/1900*, California, Stanford University Press, 1990, 347—369.
- KOVÁCS Balázs, *Chowning és az elektroakusztikus zene auditív fordulata* = *Médium, hang, esztétika: Zeneiség a mediális technológiák korában*, szerk. BATTÁ Barnabás, Szeged, Universitas, 2009, 171—178.
- KRISTEVA, Julia, *Önmaga tükrében idegenként*, ford. Kun János Róbert, Bp., Napkút, 2010, 18—24.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *„Én” és a hang a líra peremvidékén* = Uő., *Metapoétika: Önreprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2007, 80—143.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Beleírás és kitörlés* = Uő., *Az olvasás lehetőségei*, Kijárat, 1997, 109—123.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Oravec Imre*, Pozsony, Kalligram, 1996.
- LACAN, Jacques – *A fallosz jelentése*, <http://orange.mtapi.hu/thalassa/archivum/9823/02lacan.htm>.

- LACAN, Jacques, *A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan azt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra*, ford. ERDÉLY Ildikó – FÜZESSÉRY Éva = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla – SZAMOSI Gertrud – SÁRI László, Bp., Osiris, 2002, 65—70.
- MENKE, Bettine, *Ki beszél? A beszélő arc alakzata a retorika történetében*, ford. TÖRÖK Ervin = *Figurák*, szerk. FÜZI Izabella—ODORICS Ferenc, Budapest—Szeged, Gondolat—Pompeji (Retorikai füzetek 1.), 2004, 87—119.
- MOI, Toril, *Bourdieu elsajátítása: A feminista elmélet és Bordieu kultúraszociológiája = A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*, szerk., ford. SÉLLEI Nóra, Debrecen, Csokonai, 131—171.
- NEWMAN, Beth, „*A szemlélő helyzete*”: *Nemi szerepek, narráció és tekintet az Üvöltő szelekben*, ford. ERDÉLY Ildikó – FÜZESSÉRY Éva = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla – SZAMOSI Gertrud – SÁRI László, Bp., Osiris, 2002, 583—597.
- ORAVECZ Imre, 1972. szeptember, Pécs, Jelenkor, 2003.
- PATAKI Viktor, *Prózavers mint „tabutörés”*, Tempevölgy, 2014/3, 58—61.
- TONG, Rosemarie, *Feminizmus, nőiség és Freud*, ford. HÁRS György Péter = *Freud titokzatos tárgya: Pszichoanalízis és szexualitás*, szerk. CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, Bp., Új Mandátum, 1997, 23—63.
- WAUGH, Patricia, *A posztmodern és a feminizmus: Hová tűnt a sok-sok nő? = A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*, szerk., ford. SÉLLEI Nóra, Debrecen, Csokonai, 56—93.